

ROZDZIAŁ V

Główne nurty i kierunki życia politycznego i społecznego

Chełm w latach 1918 – 1939 był miastem, w którym znalazły odbicie wszelkie podziały polityczno – społeczne istniejące w Polsce przedwojennej. Podobnie jak w całym kraju tak i tu, na całokształt tychże stosunków, mniejszy lub większy wpływ miały następujące główne orientacje polityczne: nacjonalistyczny, socjalistyczny, ludowy oraz komunistyczny. Od 1929 roku dołączył do nich kierunek sanacyjny skupiający zwolenników Józefa Piłsudskiego oraz jego „następców”. Każde z nich działało w ściśle określonych kręgach społecznych (z wyjątkiem sanacji, która starała się szukać poparcia wśród wszystkich grup społecznych) i posiadało program działania, który starano się realizować w praktyce.

V – 1. Orientacja narodowa

Tradycje działalności partii i organizacji o nastawieniu nacjonalistycznym wywodzą się z okresu walki z rusyfikacją, która, na terenie Chełma i całej Ziemi Chełmskiej, prowadzona była ze wzmożoną siłą przez władze carskie, wspomagane w tego rodzaju działaniach przez dostojników cerkiewnych w rodzaju biskupa prawosławnego Eulogiusza i in. Nic dziwnego, że wzrastający ucisk narodowy, połączony z prześladowaniem religijnym, budził opór Polaków mieszkających nad Uherką i Bugiem. Wzorem działaczy narodowych spod znaku Związku Młodzieży Polskiej (zwanej w skrócie ZET) czy Ligi Narodowej starano się o utrzymanie polskości. W tym celu, obok tworzenia potajemnych polskich szkółek ludowych, poczęto powoływać do życia organizacje skupiające wszystkich Polaków, którym bliska była idea narodowa. Jedną z takich organizacji o programie społeczno – politycznym była Straż Kresowa.

Powołano ją w 1918 roku w Lublinie w celu obrony ziem na Kresach Wschodnich. Jej geneza wiązała się ściśle z głębokim protestem polskiego społeczeństwa (w tym także mieszkańców Chełma i Ziemi Chełmskiej) przeciwko polityce prowadzonej przez Niemcy i Austro – Węgry na początku 1918 roku w stosunku do Polaków. Hasło utworzenia organizacji polskiej, która by „zajęła się specjalnie umocnieniem polskości na terenach zagrożonych i utrzymaniem zainteresowania społeczeństwa tą sprawą w nie zmienionym napięciu [...]”¹, rzucił lubelski ziemianin Stefan Plewiński. Spotkało się ono z szerokim odzewem ze strony społeczeństwa. Wyrazem tego było m.in. lubelskie „zebranie 15 instytucji kulturalno – oświatowych, odbyte już 18 lutego 1918 roku, udzielające pełnego poparcia Straży Kresowej [...]”², której pierwsze koła zorganizowano już w terenie. „Wraz z Towarzystwem Straży Kresowej utworzono „Fundusz Kresowy”, na który przyjmowano wpłaty na rzecz polskich instytucji kulturalnych i oświatowych Podlasia i Ziemi Chełmskiej”.³ Rozwój organizacji był tak wielki, że już 5 marca 1918 roku odbył się zjazd delegatów kół Straży Kresowej, który powołał jej Zarząd Główny w składzie: Kazimierz Fudakowski, dr Paweł Jankowski, Zdzisław Lechnicki, Jerzy Mączewski, Aleksander Olkiewicz, Stefan Plewiński – prezes, Przemysław Podgórski, Stanisław Śliwiński i Jó-

¹ Cyt. za: J. Lewandowski, „Nie damy ziemi”. [w] „*Kamena*”, 1999, nr 3-44, s. 47.

² Tamże.

³ Tamże; J. Cabaj, Geneza i pierwszy rok działalności Towarzystwa Straży Kresowej w Chełmszczyźnie i na Podlasiu. [w] „*Dzieje Najnowsze*”, R. XXVIII, 1995, z. 4, s. 18; „*Głos Ziemi Chełmskiej*”, 1918, nr 7, s. 7-8.

zef Palonka. W Zarządzie Głównym (z siedzibą w Lublinie, Krakowskie Przedmieście 47) zdecydowaną przewagę mieli zwolennicy obozu niepodległościowego. Oni też opanowali aparat terenowy Straży, także etatowy [...]”.⁴ Statut organizacji został zatwierdzony przez austriackie władze okupacyjne (konkretnie przez C i K. Generał – Gubernatora Wojskowego w Lublinie) w dniu 22 kwietnia 1918 roku.⁵

Chełmskie Koło Straży Kresowej (liczące w maju 1918 roku już 63 członków) należało do najwcześniej założonych. Na jego czele stał Zarząd w składzie: Bronisław Boguszewski, dr Teofil Gniazdowski, Aleksander Hilgier, Józef Krawczyński i Piotr Oleszkiewicz.⁶ Koło prowadziło akcję odczytową i propagandową. Współdziałało w prowadzeniu tej działalności z kołami sąsiednich powiatów. Do głównych jednak form działania należało finansowanie szkół i czytelni ludowych oraz polskich organizacji społecznych. Starano się także o zapewnienie pomocy uczniom z rodzin polskich, zamieszkujących tereny po obu stronach Bugu, fundując im pomoc materialną w postaci stypendiów. Z inicjatywy chełmskiego Koła Straży Kresowej oraz ściśle z nim współpracującego Koła Polskiej Macierzy Szkolnej (które odnowiło swą działalność w dniu 31 października 1916 roku) zorganizowano w Chełmie obchody święta 3 Maja jako zbiorowego „protestu przeciw decyzjom pokoju brzeskiego, przeciw państwom Centralnym [...]”⁷, będącego „manifestacją nierozzerwalnego związku Ziemi Chełmskiej z Polską [...]”⁸. Wcześniej wybrano 27-osobowy Komitet Obchodu na czele z trzyosobowym Prezydium w składzie: Wiktor Ambroziewicz, Tadeusz Kozerski i Zdzisław Lechnicki. Komitet ten wydał, datowaną na 19 kwietnia 1918 roku, odezwę skierowaną do ogółu społeczeństwa polskiego zamieszkującego ziemie nadbużańskie. Znalazły się w niej słowa potępiające postanowienia traktatu brzeskiego (bardzo niekorzystnego dla Polaków). Apelowano do mieszkańców Ziemi Chełmskiej i Podlasia, aby zadbali oni o to, by „tegoroczne święto 3 Maja stało się dla ludu Chełmskiego i Podlaskiego źródłem wiary, mocy i wytrwania, znów musi ono na szeregi lat utkwąć w pamięci i na długo napełnić zdroj jego uczuć [...]”⁹. Ulotka – apel kończyła się wezwaniem, że w dniu „owym z murów starego grodu chełmskiego musi się wznieść okrzyk: „Nie damy ziemi” i tysiącem ech odbić się po świecie, jako świadectwo, że lud chełmski i podlaski wiernie stoi przy sztandarach ojców i ani skiby ziemi nie pozwoli oderwać od ziem niepodległego państwa polskiego [...]”¹⁰. Uroczystość ta zgromadziła tysiące uczestników przybyłych z Ziemi Chełmskiej i Podlasia.¹¹ Po wysłuchaniu Mszy św. w kościele Roześlania św. Apostołów, około godziny dziesiątej, ruszył pochód w kierunku podmiejskich błoni. Najpierw jechały „banderie konne z Wojsławic, Krzywiczek, Żółtaniec, Strachosławia i powiatu krasnostawskiego. Za nimi postępowały oddziały straży ogniowej i wszystkie szkoły z 13 gmin powiatu chełmskiego, a także z innych powia-

⁴ Jak w przyp. 3; W. Ambroziewicz, *Moja...*, dz. cyt., s. 177.

⁵ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), sygn. 595. Statut Stowarzyszenia pod nazwą: Straż Kresowa, Lublin 1918 r.

⁶ J. A. Paszkiewicz, *O Niepodległą (1918-1920)*. Chełm 1990, s. 16; A. Rybak, *Dzieje Ziemi Chełmskiej*. Kalendarium. Chełm 1998, s. 139.

⁷ J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt., s. 48.

⁸ Tamże.

⁹ Tekst ulotki cytowany za: J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt., s. 47.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Liczba ich wynosiła ogółem ok. 30 tys. ludzi (tak podaje Jadwiga Jędrzejowska, *Z dziejów szkolnictwa w Chełmie*. [w] „Dwudziestą Rocznicę 1915-1935. Księga pamiątkowa Państwowego Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego w Chełmie. Chełm 1935, s. 110), chociaż J. Lewandowski pisze o kilkunastu tysiącach uczestników (patrz: J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt.). Z kolei K. Czernicki wspomina o „z górą 50 tysiącach ludności z okolic Chełma, a nawet z za Bugu” (patrz: K. Czernicki, *Chełm...*, dz. cyt., s. 18)

tów.¹² Wśród szkół wystąpiła młodzież Chełmskiej Szkoły Filologicznej przekształconej w późniejszym okresie w Państwowe Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego. Nad nią powiewał, wyhaftowany w ciągu jednej nocy, „sztandar szkolny, na którym załopotał znak narodu i zajaśniały bielą inicjały szkoły”.¹³ Za młodzieżą kroczyły delegacje poszczególnych gmin oraz pracownicy Wydziału Powiatowego Sejmiku Chełmskiego. Po nich szli działacze i urzędnicy różnych instytucji i organizacji.¹⁴ „Następnie delegacje ziem zagrożonych. Drugą częścią pochodu – poprzedzaną przez duchowieństwo – stanowili goście z dalszych części kraju [...]”.¹⁵ Wśród nich byli: Stanisław Sobiński – naczelny inspektor Szkół Królestwa Kongresowego, jako przedstawiciel Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w rządzie powołanym przez Radę Regencyjną; Janina Studnicka – Gizbert (przedstawicielka Wilna); prof. Eugeniusz Romer (przedstawiciel Lwowa) i Jan Szerenos (przewodniczący Stowarzyszenia Studenckiego „Zjednoczenie” z Krakowa). Lublin był reprezentowany przez przedstawicieli instytucji społeczno – gospodarczych, partii politycznych, robotników i nauczycieli oraz dwa plutony skautów (pod dowództwem harcmistrza Władysława Olędzkiego) i pluton „Sokoła”. Na końcu pochodu, zwartą masą, szły tysięczne rzesze publiczności składającej się z mieszkańców Chełma oraz okolicznych wsi. W czasie marszu śpiewane pieśni patriotyczne i religijne.

Na podmiejskich błoniach, przy specjalnie postawionym ołtarzu polowym, „ksiądz kanonik Wacław Hartman, proboszcz i dziekan miejscowy, w krótkim, jedynym kazaniu wskazał na nierozzerwalny związek, jaki na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu wytworzył się między narodowością, a religią mieszkańców. Następnie w asystencji duchowieństwa odprawił nabożeństwo, podczas którego grała orkiestra włościańska p. Namysłowskiego z pow. Zamojskiego. Po mszy przemawiali kolejno reprezentanci Stolic Polski [...]”.¹⁶ Odczytano także telegramy od Rady Regencyjnej i powołanego przez nią rządu, od Rady miasta Krakowa oraz list od Towarzystwa Szkoły Ludowej w Krakowie.¹⁷ Ważnym momentem tej części obchodów była przyjęta przez wszystkich rezolucja, której tekst przedstawił Felicjan Lechnicki (członek Rady Stanu oraz Prezydium Komitetu Obchodu): „Ziemia Chełmska i Podlaskie od tylu lat prześladowana przez Moskali, która spłynęła krwią męczenników, ludu polskiego pędzonego w kajdanach na Sybir za wierność Kościołowi katolickiemu, najmilszej Ojczyźnie polskiej, Najjaśniejszej Rzeczypospolitej, ma być od Polski odłączona, wydana Ukrainie. Nie ma gminy, nie ma wsi, nie ma zakątka Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej, któryby po traktacie 9 lutego przeciwko temu nie zaprotestował, któryby nie wypowiedział swej gotowości obrony łączności z Polską. Nie ma dzielnic, nie ma miasta, nie ma w Polsce człowieka, który nie jest gotów dla tej sprawy oddać wszystkich swoich sił. Wypowiedział się już Rząd, przedstawicielstwa parlamentarne, miasta, instytucje, duchowieństwo, szlachta, robotnicy i lud.

Zebrani w Chełmie na uroczystym obchodzie wielkopomnej Konstytucji 3 Maja przedstawiciele dzielnic, przedstawiciele instytucji samorządowych, społecz-

¹² J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt., s. 48.

¹³ W. Ambroziewicz, *Moja...*, dz. cyt., s. 189; tenże, *Sztandar szkolny*. [w] *W Dwudziestą...*, dz. cyt., s. 36.

¹⁴ Należały do nich m. in. Stowarzyszenie Spożywcze „Pomoc”, Związek Robotniczy Ziemi Chełmskiej, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Spożywców w Chełmie, Polski Związek Handlowy w Chełmie, Polska Macierz Szkolna, Związek Ziemian, Koło Ziemianek, itd.

¹⁵ *Kronika Szkoły Podstawowej nr 1 im. Tadeusza Kościuszki w Chełmie* (dalej: *Kronika SP 1*), t. 1, s. 53. Rękopis *Kroniki* w zbiorach teże szkoły.

¹⁶ Tamże, s. 54. Pisząc o stolicach Polski Kronikarz miał na myśli takie miasta jak: Warszawa, Kraków, Wilno i Lwów. Tak wynika z kontekstu zapisu kronikarskiego.

¹⁷ Teksty wystąpień i telegramów zapisał W. Ambroziewicz w swoim dziele pt. „*Moja...*”, dz. cyt., s. 182-184.

nych i ludności ziem Chełmskiej i Podlaskiej najuroczyściej oświadczają, że dążeniem ich jest utworzenie z ziem polskich jednej niepodzielnej całości, że żadnej innej państwowości prócz polskiej na Ziemi Chełmskiej i Podlaskiej nie uznają i praw swoich stanowienia o sobie do ostateczności bronić będą.¹⁸

Całość uroczystości zakończyło odśpiewanie przez uczestników pieśni patriotycznej autorstwa Marii Konopnickiej „Roty”. Każdy z manifestujących otrzymał specjalnie wydrukowane na tę okoliczność ulotki oraz wybite z tej okazji medale pamiątkowe.¹⁹

Jan Lewandowski, w napisanym przez siebie artykule, postawił pytanie: „Czy zorganizowany tak ogromnym wysiłkiem obchód chełmski spełnił oczekiwania organizatorów?”.²⁰ I dalej odpowiada, że „zapewnie tak, skoro w przechowywanym w wiedeńskim Archiwum Wojennym „Sprawozdaniu politycznym” z 7 maja 1918 roku można przeczytać: „Święto trzeciomajowe stało w br. pod znakiem protestu przeciw (decyzjom) pokoju brzeskiego [...] Szczególne wrażenie takiej potężnej manifestacji woli sprawiła uroczystość w Chełmie, o której można powiedzieć, że poprzez swoich przedstawicieli wzięła w niej udział cała Polska. Święto miało o tyle oficjalny charakter, że uczestniczył w nim i przemówienie wygłosił przedstawiciel polskiego Ministerstwa Wyznań a Rada Regencyjna wysłała depezę z pozdrowieniami”.²¹

Oficjalnym organem prasowym chełmskiej Straży Kresowej był „*Głos Ziemi Chełmskiej*”. W skład kolegium redagującego czasopismo weszli przedstawiciele wszystkich organizacji i ugrupowań działających w mieście i regionie. Według opinii Wiktora Ambroziewicza „*Głos* [...]” był szermierzem walki o zagrożone ziemie, orędownikiem „[...] całej Ziemi Chełmskiej i Podlasia, a zarazem dla całej Polski rodzajem biuletynu o stanie naszej sprawy na tych kresach”.²² Czasopismo stanowiło zarazem swoistą kronikę życia społecznego, politycznego i oświatowego oraz wysiłku ludzi związanych ze Strażą Kresową z lat 1918-1919 w obronie polskość. Pismo to wkrótce połączyło się z innym pismem o podobnym charakterze.²³

Ponieważ większość członków Straży Kresowej stanowili zwolennicy Józefa Piłsudskiego, nic dziwnego, że (począwszy od 1919 roku) organizacja ta, w sposób niemal płynny i bezkonfliktowy zasilila szeregi wykonawców piłsudczykowskiej koncepcji prowadzenia polityki wschodniej (tak wewnątrz państwa polskiego, jak i w części dotyczącej wschodniego sąsiada – Rosji Radzieckiej, późniejszego ZSRR).

Według nowego statutu, zatwierdzonego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w dniu 21 września 1920 roku, Straż Kresowa otrzymała nazwę Towarzystwa Straży Kresowej z siedzibą w Warszawie. Zakres działania TSK rozciągnięto na teren całej Polski ze szczególnym uwzględnieniem Kresów Wschodnich (choć nie zapomniano także o Kresach Zachodnich: Śląsku, Pomorzu oraz częściowo Wielkopolsce). Celem organizacji miał być rozwój polskiej kultury oraz wpływów polskich na wszystkich Kresach II Rzeczypospolitej. W celu ich rozpowszechniania i wprowadzania w życie redagowane i wydawano kilka pism: „*L'Est Polonais*”, „*L'Est Europeen*”²⁴, „*Polska Odrodzona*”, „*Wschód Polski*” oraz (wspomniany

¹⁸ Kronika SP 1, s. 54-55; J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt., s. 48; W. Ambroziewicz, *Moja...*, s. 187.

¹⁹ K. Prożogo, *Medale chełmskie 1765-1982*. Chełm, t. I, 1983, s. 16-17, t. II, 1997, s. 8-9; tenże, *Nie damy naszej ziemi...* [w] „*Pro Patria*”, luty-marzec 1996, nr 2/3, s. 19-20.

²⁰ J. Lewandowski, „Nie...”, dz. cyt.

²¹ Tamże.

²² AAN, Przewodnik po zasobie archiwalnym. Opracowanie zbiorowe pod red. Mieczysława Motasa. Warszawa 1973, s. 207-208; „*Głos Ziemi Chełmskiej*” z 25 marca 1918 r., nr 5, s. 1-2.

²³ Patrz rozdział VII niniejszej pracy na temat życia kulturalnego w Chełmie.

²⁴ Oba te pisma, wydawane w języku francuskim, miały na celu odpowiednie urabianie opinii publicznej krajów zachodnich w duchu korzystnym dla Polski.

wcześniej) „*Polak Kresowy*”. Wydawano także rocznik „*Kalendarz Ludowy Straży Kresowej*” (z mapkami granic z 1772 roku oraz herbami ziem wchodzących ongiś w skład Rzeczypospolitej szlacheckiej).²⁵ Działalność TSK zanikła w 1927 roku na skutek wycofania subsydiów rządowych. Jego działacze stali się w większości aktywistami Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR) oraz innych prawicowych organizacji.

Inną organizacją nacjonalistyczną, która przetrwała praktycznie przez całe dwudziestolecie międzywojenne, był Związek Ludowo – Narodowy (czyli endecja). Związek ten w tej postaci działał w latach 1919-1928. Jego bazę społeczną stanowiły: część zdeklasowanej szlachty, duchowieństwo, część bogatych mieszczan i inteligencji. W Chełmie endecy mieli bardzo silne oparcie w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” oraz w Klubie Mieszczańskim. Główni jego działacze z lat dwudziestych to m.in.: Zygmunt Podgórski (ówczesny inspektor szkolny) oraz Bronisław Moszyński (piastujący wtedy stanowisko naczelnika urzędu pocztowo – telegraficznego oraz, w okresie 20 września 1922 r. do 10 grudnia 1922 r., burmistrza miasta Chełma).²⁶

Chełmskie Koło Związku Ludowo-Narodowego należało do najbardziej aktywnych w województwie lubelskim i w całej Polsce. W okresie lat 1920-1921 odbywało ono regularnie swoje organizacyjne zebrania. Bardzo często organizowało też w mieście wiece, na których aktywiści endeccy starali się przekonywać publiczność do programu swego ugrupowania. W argumentacji odwoływano się do uczuć narodowych i patriotycznych słuchaczy. Ponadto prowadzono działalność propagandową poprzez kolportaż pism ulotnych oraz publikacje prasowe.²⁷

Związek Ludowo-Narodowy nie stanowił zwartej partii politycznej. Było to raczej luźne ugrupowanie jednoczące różne organizacje o charakterze nacjonalistycznym. Po przewrocie majowym J. Piłsudskiego (w 1926 roku) endecja poczęła tworzyć dodatkowe „przybudówki” w postaci np. Obozu Wielkiej Polski z Romanem Dmowskim na czele jako Wielkim Oboźnym. Chełm znalazł się w dzielnicy lubelsko-wołyńskiej (odpowiednik kilku województw). Na czele powiatu chełmskiego został mianowany (jako oboźny) ziemianin Maksymilian Bieńkowski.²⁸ Wszystkie te „manewry” nie wystarczyły do sprawniejszego działania i dlatego w 1928 roku działacze endeccy powołali (na miejsce rozwiązanego Związku Ludowo-Narodowego) jedno wielkie, zdyscyplinowane i nowoczesne Stronnictwo Narodowe. Dość szybko SN znalazło swoje odbicie w działalności politycznej na terenie Chełma, gdzie powstał (16 grudnia 1928 r.) Zarząd Powiatowy partii, a delegaci powiatu chełmskiego wzięli czynny i bardzo aktywny udział w zjeździe Rady Okręgowej SN w Lublinie (marzec 1929).²⁹ W samym mieście Chełmie stan organizacyjny był płynny i ciągle się zmieniał (patrz tabela 43).

²⁵ AAN, Przewodnik..., dz. cyt.; AAN, Wydział Organizacyjny (dalej: WO), sygn. 122, 123, 350, 381, 382, 383, 595.

²⁶ H. Gabryńska, Akta miasta Chełma, Wstęp do inwentarza. Maszynopis w zbiorach APLOCh; E. Olszewski, Życie społeczno-polityczne dwudziestolecia międzywojennego. [w] *Z przeszłości...*, dz. cyt., s. 301; St. Krzykała, W Polsce niepodległej 1918-1939. [w] *Dzieje Lubelszczyzny*. Praca zbiorowa pod red. Tadeusza Mencla. Warszawa 1974, t. 1, s. 771; Z. Łupina, Narodowa Demokracja w Lubelskiem 1919-1926 (zasięg organizacyjnych organizacyjnych politycznych wpływów na terenie województwa lubelskiego). Lublin 1977, s. 42. Maszynopis pracy doktorskiej w zbiorach Archiwum Biblioteki Głównej UMCS w Lublinie.

²⁷ Tamże; AAN, Urząd Wojewódzki w Lublinie (dalej: UWL), sygn. 270/IV-13, s. 13, 36-37.

²⁸ Tamże. M. Bieńkowski sprawował tę funkcję do 1933 roku.

²⁹ Tamże; APL, Starostwo Powiatowe w Chełmie (dalej: SPCh), sygn. 3, s. 35. Informacja Janusza Papużyńskiego.

Tab. 43. Stan organizacyjny Stronnictwa Narodowego w Chełmie w latach 1931 – 1938.

Rok	Ilość kół	Ilość członków
1931	3	318
1935	2	47
1936	2	215
1937	3	318
1938	3	347

Źródło: APL, UWL, sygn. 183; Jan Jachymek, *Oblicze społeczno-polityczne wsi lubelskiej 1930-1939*. Lublin 1975, s. 163 (tab.45), 216 (tab.52), 269 (tab.56).

Patrząc na tabelę należy stwierdzić, że w okresie czterech lat (1931 – 1935) nastąpił gwałtowny spadek ilości członków. Poczynając jednak od 1936 roku nastąpił początkowo szybki ich wzrost, który w latach następnych postępował już w miarę spokojnie. Zwolennicy endecji odbudowali także liczbę kół.

Do najbardziej aktywnych działaczy Stronnictwa Narodowego w Chełmie należeli m.in. M. Bieńkowski, aptekarz Józef Papużyński, lekarz kolejowy Kazimierz Zaleski, notariusz Mieczysław Krokowski i Leokadia Kozerska.³⁰

Stronnictwo Narodowe w Chełmie, choć nie stanowiło poważnej siły politycznej, było w niektórych swoich przedsięwzięciach popierane przez organy władzy państwowej. Dotyczyło to przeważnie różnego rodzaju akcji mających na celu rozwój polskiego handlu i rzemiosła oraz walkę z organizacjami lewicowymi. Jak wspomina KAJ, młodzi aktywiści i działacze endeccy w końcówce lat trzydziestych podjęli się „misji” wpływania na polskich mieszkańców Chełma, aby korzystali z usług polskich kupców, rzemieślników oraz dorożkarzy.³¹ Potwierdza to także, zachowana w źródłach archiwalnych, ulotka wydrukowana prawdopodobnie w tym okresie w Chełmie. Zawarto w niej apel, aby bojkotować żydowskie sklepy oraz walczyć wspólnie z „żydostwem, które zalewa obecnie Polskę”.³² Ton ulotki jest brutalny i świadczy o dość głębokim antysemityzmie jej autora czy grupy autorów. Należy jednak stwierdzić, że w Chełmie nie odnotowano (poza tymi faktami) na tym tle większych ekscesów.³³

Koniec lat trzydziestych (1938 – 1939) przyniósł dla działalności Stronnictwa Narodowego na terenie Chełma dość korzystny klimat. Było to spowodowane szerokimi aresztowaniami działaczy lewicowych w mieście i regionie, (co wydatnie osłabiło prowadzoną przez nich walkę z wpływami endecji), a przede wszystkim narastającym coraz bardziej niebezpieczeństwem ze strony hitlerowskich Niemiec. Endecy wykorzystali więc wzmożenie uczuć patriotycznych społeczeństwa chełmskiego dla propagandy swojego programu społeczno – politycznego. Klęska we wrześniu 1939 roku przerwała ich legalną działalność.

³⁰ Tamże; H. Gabryńska, *Akta...*, dz. cyt., s. 18.

³¹ K. A. Jaworski, *Koniec seansu*. Lublin 1972, s. 353. Oto co słynny chełmski poeta napisał: „*Kiedys, chyba w r. 1936, kiedy wracaliśmy z wakacji do domu, jechaliśmy ze stacji żydowską dorożką. Nie stosowaliśmy bojkotu, obojętne więc nam było, kto nas wiezie, aby tylko jechać. Zresztą zdaje się nie było wtedy innego wyboru-sami starozakonni woźnice. I oto nazajutrz poczta przyniosła mi monit w postaci druczku mniej więcej takiej treści: „W dniu tym a tym, o godzinie takiej a takiej jechali Państwo z dworca żydowską dorożką. Na razie ograniczamy się tylko do przestrogi, wierząc, że taki nieobywatelski postępek więcej się nie powtórzy”. A pod tym oświadczeniem nieczytelny podpis z nazwą organizacji: ONR, RNR, „Falanga”-czy jeszcze coś innego...*”.

³² APL, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Chełmie (dalej: KPPCh), sygn. 65.

³³ Potwierdziła to autorowi cała grupa starszych mieszkańców Chełma. W aktach także nie natknął się on (podczas kwerendy) na jakiegokolwiek ślady większych ekscesów antysemickich.

V – 2. Obóz sanacyjny

Obóz ten w okresie przedwojennym był reprezentowany przez dwie partie: Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR) oraz Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN, potocznie określany jako OZON). Pierwsza z nich, założona przez płk. Walerego Sławka na przełomie lat 1927/1928, dążyła do skupienia w swych szeregach (pod hasłem „pracy dla państwa według wskazań Marszałka”) wszystkich, którzy uznawali się za zwolenników Piłsudskiego (nawet przedstawiciele mniejszości narodowych). W Chełmie oddział BBWR powstał jeszcze na początku 1928 r. Cieszył się on poparciem wojskowych, urzędników, części nauczycieli (szczególnie szkół średnich), przedstawicieli tzw. „wolnych zawodów” (np. adwokaci), lekarzy, kolejarzy itd. Na początku zyskał też dość duże wzięcie wśród ludności robotniczej, bowiem w tym czasie miasto się rozwijało w związku z budową osiedla Dyrekcyjnego. Opłacani przez państwo robotnicy sądzili, że jest ono gwarantem podnoszenia ich stopy życiowej. W tej sytuacji uważali za wskazane, aby popierać „dobry rząd” i jego ugrupowanie polityczne. W okresie narastającego w późniejszych latach bezrobocia i kryzysu gospodarczego poparcie to w sposób znaczący zmalało.

Głównym zadaniem BBWR w 1928 roku było odpowiednie przygotowanie się do wyborów parlamentarnych (Sejmu i Senatu). Pracami kierował specjalnie powołany do tego Komitet Wyborczy BBWR. Należy jednak zaznaczyć, że społeczeństwo chełmskie zajęło wobec ugrupowania postawę wyczekującą, aczkolwiek była ona (ze względu na osobę Piłsudskiego) raczej życzliwa. Stwierdzał to jasno ówczesny starosta chełmski w swoim sprawozdaniu sytuacyjnym.³⁴ Podczas wyborów, na listę BBWR oznaczoną numerem 1, w Chełmie oddano 1388 głosów (w wyborach do Sejmu) na ogólną liczbę 11.729 uprawnionych i 771 głosów (w wyborach do Senatu) na ogólną liczbę uprawnionych wynoszącą 8358 osób³⁵, co odpowiednio dawało 11,83% i 9,22% głosujących. Nie było to zbyt wiele. Wyciągnięto, więc z tego doświadczenia odpowiednie wnioski przy kolejnych wyborach przeprowadzonych już w 1930 roku (po rozwiązaniu dotychczasowego parlamentu). Były to tzw. Wybory brzeskie, odbyte w atmosferze ostrej walki politycznej związanej z brutalnym aresztowaniem i osadzaniem wybitnych przedstawicieli partii opozycyjnych skupionych w Centrolewie. W okręgu wyborczym 26, do którego należał Chełm, umieszczono m.in. listę powyższego ugrupowania. BBWR wystąpił z hasłem wyborczym: „Kto pragnie ładu i postępu państwa, głosuje na listę nr 1”.³⁶ Ostatecznie na tę listę głosowało 2.964 osób czyli 21,32% wyborców (do Sejmu) i 1.969 osób czyli 19,87% wyborców do Senatu. Z ramienia chełmskiego BBWR został wybrany na posła ziemianin ze Serebryszcza Felicjan Lechicki.³⁷ W następnych wyborach blok ten nie brał już udziału, bowiem jego twórca płk W. Sławek, po śmierci J. Piłsudskiego, rozwiązał to ugrupowanie. W ten sposób obóz rządzący został pozbawiony partii, wspieranej w swoich działaniach przede wszystkim przez Federację Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (skupiającej prorządowe związki kombatanckie), Legion Młodych, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Stowarzyszenie Kupców Polskich, Ligę Morską i Kolonialną, Ligę Obrony Powietrznej i Przeciwigazowej, Stowarzysze-

³⁴ Starosta podawał, co następuje: „Stosunek społeczeństwa do BBWR jest wyczekujący. Społeczeństwo nie chce zbyt prędko zaufać ludziom, którzy zjawiają się na widownię życia politycznego obecnie. Poparcie marszałka Piłsudskiego dla wspomnianej organizacji jest rekojmią, dlatego kandydatury posłów i senatorów mają szansę zwycięstwa...”. Patrz: APL, UWL, WSP, sygn. 1726, s. 24.

³⁵ Statystyka Polska, t. X. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniach 4 i 11 marca 1928 r. Warszawa 1930, s. 29, 127.

³⁶ J. Jachymek, Oblicze społeczno-polityczne wsi lubelskiej 1930-1939. Lublin 1975, s. 74.

³⁷ Tamże, s. 78, przypis 66; Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dn. 16 i 23 października 1930 r. Warszawa 1935, s. XX; APL, UWL, WSP, sygn. 1038, k. 124, 204.

nie Kultury Polskiej, Katolickie Stowarzyszenie Mężów, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Związek Harcerstwa Polskiego, Rodzinę Kolejową, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej, itd.³⁸

Po wyborach 1934 roku BBWR posiadał znaczny wpływ w Radzie Miejskiej w Chełmie, gdzie otrzymał 8 mandatów na ogólną liczbę 32. Poza tym 7 mandatów radnych otrzymali jego sympatycy bez określonej przynależności partyjnej. W ten sposób, mając prawie połowę miejsc w Radzie Miejskiej oraz 4 stanowiska w Zarządzie Miasta, członkowie i sympatycy BBWR w decydującym stopniu wpływali na życie miasta.³⁹

Blok zajmował się nie tylko działalnością polityczną. Jego działaczom nie były obce np. sprawy oświatowe, wychowawcze (szczególnie w duchu tzw. wychowania państwowego), problem asymilacji mniejszości narodowych (co było ważne w Chełmie), itd. Starali się oni wpływać na społeczeństwo poprzez prasę czy organizowanie rozmaitych imprez jak np. uroczyste obchody rocznic i świąt państwowych, odczyty, manifestacje, pochody czy goszczenie w mieście wysokiej rangi dostojników państwowych itp.⁴⁰

Ta aktywna i dość szeroka działalność członków BBWR powodowała, w miarę upływu czasu, wzrost ilości kół i członków partii. O ile jeszcze w 1932 roku istniały w samym mieście tylko 2 koła skupiające 46 osób, to już w listopadzie tegoż roku liczba ich wzrosła do 140 członków. Ponadto założono odrębne koła w środowisku kupców pochodzenia żydowskiego oraz w hucie „Chełmianka” (w tym kole skupieni byli przede wszystkim sami robotnicy).⁴¹

Do najbardziej znanych działaczy BBWR na terenie Chełma należeli m.in. Janusz Mostowski, prof. Michał Kińczyk, Stanisław Szałuba, Felicjan Lechnicki, Franciszek Pawlak, sędzia Frąckiewicz, Tadeusz Tomaszewski.⁴²

Działalność ugrupowania ustała (jak wspomniano już wcześniej w niniejszym podrozdziale) w 1935 roku, ponieważ płk. W. Sławek (wraz z innymi czołowymi działaczami BBWR) uznał, że partia, z chwilą uchwalenia nowej konstytucji (znanej w historiografii jako kwietniowa), spełniła swoje zadanie.⁴³ Przeszło rok sanacja nie posiadała własnej partii i działała jedynie przez organizacje pozapartyjne.

Nową partią, która podjęła trud oraz próbę konsolidacji obozu sanacyjnego, był Obóz Zjednoczenia Narodowego. Powołano go dopiero 21 lutego 1937 roku. Poprzedziły ten fakt różne dyskusje wśród działaczy prorządowych, oczekujących, że „w próżni, która powstała po likwidacji BBWR, [...] zaszła konieczność zorganizowania odpowiedniej grupy, która by mogła przeciwstawić się odrodzonemu partyjniactwu [...]”.⁴⁴

Ogłoszona deklaracja, jak napisano w miesięcznym sprawozdaniu Wydziału Społeczno – Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie, wywołała „wśród szerszych rzesz ludności nie posiadających wyrobienia politycznego uczucie pewne-

³⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 1715, 1716, 1731. Sprawozdania sytuacyjne starosty chełmskiego z lat 1932-1935.

³⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 106. Wybory do Rady Miejskiej 1934 r. Z BBWR wywodzili się: Olgierd Gordziałkowski-prezydent, Franciszek Pawlak-wiceprezydent oraz dwóch ławników: Kazimierz Flis i Antoni Nafalski

⁴⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 582, 690, 1715, 1716, 1717; APLOCh, AmCh, sygn. 690; K. Czernicki, Chełm..., dz. cyt., s. 93; J. Jachymek, Oblicze..., dz. cyt., s. 157.

⁴¹ APL, UWL, WSP, sygn. 1715.

⁴² APL, UWL, WSP, sygn. 1715, 1717.

⁴³ W. Pobóg-Malinowski, Najnowsza historia polityczna Polski. Gdańsk 1990, t. 2, cz. 3, s. 792, przypis 30.

⁴⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 179, s. 51; APLOCh, AmCh, sygn. 214. Pismo redakcji tygodnika „Życie Lubelskie” z dn. 18 kwietnia 1936 r. skierowane do prezydenta miasta Chełma.

go zawodu, spodziewano się bowiem hasel bardziej radykalnych [...]”⁴⁵ Najwięcej obaw wśród społeczeństwa budziło pytanie, czy OZN nie będzie zwykłą kontynuacją posunięć BBWR? Wynikało to z faktu, iż szeroki akces do nowej partii zgłaszali działacze i aktywni stanowiący trzon rozwiązanego Bloku. Tak było w całym kraju, w województwie lubelskim, a także i w samym Chełmie. Zorganizowaną podstawę obozu sanacyjnego stanowiły tu organizacje zawodowe, kulturalne, paramilitarne, kombatanckie oraz młodzieżowe typu m.in. Związek Rezerwistów, Związek Oficerów Rezerwy, Związek Pracowników Miejskich, Wydział Powiatowy, Rada Miejska, Rodzina Wojskowa, Rodzina Policyjna, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży (Żeńskiej i Męskiej), a przede wszystkim Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny, kierowana w latach 1937 – 1939 przez Franciszka Pawlaka – wiceprezydenta miasta.⁴⁶

Zdecydowanie negatywne do OZN – u odniosły się partie opozycyjne, jak np. Stronictwo Ludowe, Polska Partia Socjalistyczna czy nawet Komunistyczna Partia Polski i – działająca na jej forum jako organizacja autonomiczna – Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. W pewnym stopniu także prawicowe Stronictwo Narodowe zajęło wobec OZN postawę niechętną, jednak z zastrzeżeniem, że w sprawach stosunku do armii i obronności kraju, spolszczenia rzemiosła, handlu i przemysłu, stosunku do Kościoła katolickiego i walki z komunizmem – poglądy obu partii były zbieżne.⁴⁷

Niechętnie do nowej partii odniósł się ogół nauczycieli – członków Związku Nauczycielstwa Polskiego. Z paroma wyjątkami, większość działaczy ZNP z miasta i powiatu chełmskiego odmówiła brania udziału w montowaniu struktur OZN. Niektórzy, po wizycie aktywistów tej partii, u siebie w mieszkaniu otwierała wszystkie okna, by, jak mawiano „ozon wywietrzał”⁴⁸. Starosta chełmski Edward Woronowicz wręcz narzekał do swych zwierzchników, że na nauczycielstwie nie można polegać, gdyż jest opozycyjnie nastawione do OZN.⁴⁹

W akcji na rzecz zjednywania ludzi do OZN i montowania jego struktur na terenie Chełma i powiatu chełmskiego znaczącą rolę odgrywali przedstawiciele administracji rządowej oraz samorządowej jak np. wspomniany starosta chełmski E. Woronowicz, wicestarosta Mieczysław Słomski, prezydent miasta T. Tomaszewski, wiceprezydent F. Pawlak oraz prezesi różnych organizacji i stowarzyszeń o nastawieniu prorządowym.

W Zarządzie OZN w Chełmie znalazły się (od 1 czerwca 1937 r.) następujące osoby: T. Tomaszewski - przewodniczący, Andrzej Kowalczyk - wiceprzewodniczący, S. Szelaż – sekretarz, dr Teofil Gniazdowski – skarbnik oraz jako członkowie: ks. Władysław Forkiewicz, S. Sobczyk, Aleksander Paterkowski i Feliks Słowiński.⁵⁰

W lutym następnego roku, w ramach scalenia i reorganizacji OZN powołano w Lublinie nowe Prezydium Zarządu Okręgowego i Radę Okręgową. Przewodniczącym Prezydium został senator F. Lechnicki (prezes Lubelskiej Izby Rolniczej, właściciel majątku Serebryszcze k/Chełma, a w składzie Rady znalazł się były poseł Konstanty Pac (wykluczony wcześniej ze Stronictwa Ludowego).⁵¹

⁴⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 182. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr 2/37, k. 28-35.

⁴⁶ APLOCh, AmCh, sygn. 214, 320. Sekretarzem FPZOO w Chełmie był wtedy Jerzy Węgierski.

⁴⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 182, s. 72, sygn. 388, s. 40-41; Dokumenty Komunistycznej Partii Polski (1935-1938). Warszawa 1968, s. 260; „Głos Lubelski” z dn. 2 marca 1937 r., nr 61; J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 259-261.

⁴⁸ Relacje T. Ścibiora i E. Ospieszyńskiego.

⁴⁹ „Ognisko Nauczycielskie”, 1937, nr 7/83, s. 158.

⁵⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 21. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne nr 6/37, k. 128.

Działania OZN na terenie Chełma i powiatu chełmskiego należały do najsłabszych poczynań partyjnych. Odbyto jedynie dwa zgromadzenia i dwa zebrania. Utworzono także tylko dwa oddziały. Jak pisze Krzysztof Andrzej Boreczek w listopadzie 1937 roku powiat chełmski należał do najsłabiej zaawansowanych pod względem organizacyjnym powiatów.⁵² Na taki stan rzeczy złożyły się następujące przyczyny: wzorowanie się w działalności na tradycjach BBWR, ogólnikowość programu OZN, indolencja jego czołowych działaczy, odrzucenie zasad demokratycznych w życiu wewnątrzpartyjnym, zasada „wodzostwa” a przede wszystkim obojętność ludzi do nowej partii politycznej obozu rządzącego.

Ważnym etapem działalności OZN były ostatnie, przed wybuchem II wojny światowej, wybory do Sejmu i Senatu II Rzeczypospolitej. Chełm wraz z powiatami: chełmskim, hrubieszowskim i krasnostawskim znalazł się w Okręgu Wyborczym nr 36. Działacze OZN zdominowali zgromadzenie okręgowe, co przedstawia tabela.

Tab. 44. Delegaci OZN do zgromadzenia okręgowego Chełm w 1939 r.

L.p.	Organ	Liczba delegatów					
		OZN	SN	SL	PPS	Bezpartyjni	Żydzi
1.	Samorząd terytorialny	84	5	9	-	13	1
2.	Samorząd gospodarczy	20	1	-	-	7	2
3.	Związki zawodowe	-	-	-	7	4	-

Źródło: APL, UWL, WSP, sygn. 147. Wybory do Sejmu i Senatu w dn. 6 i 13.XI. 1938 r., s. 17 – 51.

Podobnie jak w całym kraju, tak również w chełmskim okręgu wybory wygrała partia rządząca. Należy przypuszczać, że stało się to z pewnością dlatego, iż dopuszczono się fałszerstw wyborczych. Trudno jednak na ten temat jednoznacznie pisać ze względu na brak szczegółowych danych odnoszących się do tej sprawy.

Lepsza sytuacja dla działalności OZN nastąpiła po rozwiązaniu KPP oraz wobec wyraźnego wzrostu zagrożenia niepodległości Polski ze strony hitlerowskich Niemiec. Działacze OZN wykorzystywali więc dla siebie lepszą koniunkturę by wzmocnić, na fali rosnącego patriotyzmu, swoje działania partyjne. Wybuch i przebieg kampanii wrześniowej przerwały tę działalność i nie odrodziła się ona już nigdy w takiej postaci, jaka istniała w latach 1937 – 1939.

V – 3. Polski ruch robotniczy

Przedwojenny Chełm nigdy nie był miastem o wysoce rozwiniętym przemyśle. Stąd też klasa robotnicza w mieście nie była tak liczna jak w innych wielkich ośrodkach przemysłowych. Skupiła się ona w nielicznych organizacjach politycznych do jakich zalicza się m.in. Polską Partię Socjalistyczną (PPS), partię, która łączyła w swoim programie cele społeczne i narodowe. Miała ona w Chełmie poparcie wśród członków Związku Zawodowego Kolarzy, chociaż nie należy negować, że inne związki zawodowe (np. Związek Robotników Przemysłu Metalowego czy Związek Robotników Przemysłu Budowlanego, Drzewnego, Ceramicznego i in.) nie

⁵¹ APL, UWL, WSP, sygn. 183, s. 26-27; APL, SPCh, sygn. 3; K. A. Boreczek Obóz Zjednoczenia Narodowego w województwie lubelskim. [w] „Res Historica”. Red. Naukowa: Zbigniew Zaporowski. Lublin 1999, t. 8, s. 97.

⁵² K. A. Boreczek, Obóz..., dz. cyt., 95.

popierały tej partii. W sumie jednak Koło PPS nigdy nie było w Chełmie liczne, szczególnie wtedy, gdy Józef Piłsudski opuścił definitywnie szeregi tego ugrupowania politycznego. Liczyło ono, jak podają źródła archiwalne, w latach dwudziestych około 50 członków. Zmianę przyniosły dopiero lata trzydzieste, kiedy to np. 5 kwietnia 1937 roku chełmskie Koło PPS miało w swoich szeregach ok. 60 czynnych członków. Pod koniec następnego roku liczba ich osiągnęła stan 72 osób. Najbardziej znanymi działaczami i aktywistami tej partii byli m.in. Stanisław Gutt, Włodzimierz Terpitz (piastowali oni przez pewien czas stanowiska prezydenta i wiceprezydenta miasta), Józef Prochal, Andrzej Jamroziński (ci dwaj pełnili funkcje radnych), Łukasz Małyśz i Stanisław Stępkowski.⁵³

\Swoich sojuszników organa partyjne PPS w Chełmie upatrywały wśród żydowskich partii i organizacji jak np. Poalej Syjon – Lewica czy Bund. Spotykało się to wielokrotnie z krytyką ze strony ugrupowań prawicowych.⁵⁴

PPS prowadziła walkę propagandową z endecją i antysemityzmem. Starła się wpoić społeczeństwu niechęć do nacjonalizmu endeków spod znaku OZN. Na odbytej 14 marca 1937 roku Konferencji Okręgowego Komitetu Robotniczego PPS w Lublinie, uczestniczący w niej delegaci i członkowie tej instancji partyjnej (w tym pochodzący z Chełma) stwierdzili jasno, że „w OZN nie ma miejsca dla klasy robotniczej.” Stanęli jednocześnie na stanowisku, iż najlepszą odpowiedzią na powołanie OZN – u będzie prowadzenie szerokiej działalności na rzecz porozumienia robotniczo – chłopskiego w ramach sojuszu PPS i SL.⁵⁵

PPS brała także udział we wszystkich wyborach parlamentarnych oraz samorządowych, które miały miejsce w okresie międzywojennym. Osiągała w nich różne sukcesy, chociaż nie uniknęła także porażek. (patrz tabela).

Tab. 45. Ilość głosów oddanych w Chełmie na PPS w wyborach parlamentarnych i samorządowych w latach 1918 – 1939.

Data wyborów	Liczba uprawnionych do głosowania	Liczba głosujących	% głosujących	Ilość oddanych głosów	% oddanych głosów	Ilość mandatów w Radzie Miejskiej
26.I. 1919 a/	8100	3560	43,95	884	24,83	-
9.III. 1919 b/	8200	2172	24,48	b.d.	b.d.	7
5.XI. 1922 a/	10585	6731	63,58	1292	19,19	-
12.XI. 1922 c/	7079	3928	55,48	566	14,40	-
6.XI. 1927 b/	14274	8866	62,11	2555	28,81	8
4.III. 1928 a/	11729	7901	67,36	2417	30,59	-
11.III. 1928 c/	8358	4312	51,59	1391	32,25	-
16.X. 1930 a/	13901	9189	66,10	195	2,12	-
23.X. 1930 c/	9908	4679	47,22	20	0,42	-
27.V. 1934 b/	b.d.	9192	b.d.	284	3,08	-
8.IX.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	-

⁵³ J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 254-255.

⁵⁴ H. Gabryńska, *Akta...*, dz. cyt., s. 18.

⁵⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 182, s. 70.

1935 a/						
15.IX. 1935 c/	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	-
6.XI. 1938 a/	15743	12547	79,7	b.d.	b.d.	-
13.XI. 1938 c/	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	-
21.V. 1939 b/	15077	9369	62,14	b.d.	b.d.	-

a/ wybory do Sejmu; b/ wybory do Rady Miejskiej; c/ wybory do Senatu.

Źródło: APLOCh, AmCh, sygn. 266, 278, 280, 281, 282, 283; APL, UWL, WSP, sygn. 150, 183; obliczenia własne.

Patrząc na tabelę można wysnuć generalny wniosek, że PPS w różnych okresach czasu posiadała większe lub mniejsze wpływy wśród ogółu mieszkańców Chełma. W zależności od sytuacji politycznej, społecznej i gospodarczej w kraju była ona w mniejszym czy większym stopniu popierana przez wyborców i uzyskiwała mniejszą lub większą ilość mandatów w Radzie Miejskiej. Największą popularnością partia ta cieszyła się w 1927 roku, kiedy to uzyskała aż 8 mandatów. W późniejszych latach, w wyniku odpowiednich manipulacji wyborczych sfer rządzących przestała się liczyć w życiu miasta. Dopiero w ostatnich latach przed wybuchem II wojny światowej PPS odzyskała zaufanie społeczne, co wyraziło się w większej ilości głosujących na nią i uzyskaniu przez nią w Radzie Miejskiej 6 miejsc. Było to związane na pewno z faktem, iż po rozwiązaniu KPP w 1938 roku, PPS stała się najbardziej lewicową partią w mieście, na którą oddali swoje głosy dotychczasowi zwolennicy komunistów. Ponadto groźna sytuacja międzynarodowa spowodowała, że działacze socjalistyczni spod znaku PPS podporządkowali swoją działalność sprawie obrony państwa przed zakusami hitlerowskiej III Rzeszy. Nic dziwnego, że natężenie konfliktu między sanacją a PPS wtedy znacznie zmalało. Partia ta mogła więc zwiększyć swój stan posiadania we władzach samorządowych miasta. Oczywiście okupacja niemiecka przerwała legalną działalność PPS, której działacze przeszli do konspiracji.

V – 4. Ruch ludowy w Chełmie i okolicach

Ze wszystkich sił politycznych Chełma i powiatu chełmskiego najbardziej rozwinięty był ruch ludowy reprezentowany przez Polskie Stronnictwo Ludowe „Piaś” i Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”. Na czele PPS „Piaś” stał Jan Dębski, który niejednokrotnie był wybierany przez wyborców chełmskich na posła do parlamentu polskiego. Z kolei głównymi działaczami chełmskimi PSL „Wyzwolenie” byli m.in. Kazimierz Bagiński i Stefan Tatarczuk.⁵⁶

Na terenie samego miasta nie były to organizacje zbyt liczne, chociaż np. w 1927 roku organizacja miejska PSL „Piaś” liczyła 150 osób, co było pokaźną (jak na stosunki chełmskie) liczbą.⁵⁷ Mniej więcej podobnie kształtowała się ilość członków PSL „Wyzwolenie”. Lepiej było jednak w organizacjach obu tych partii działających w powiecie chełmskim.⁵⁸

Obie partie w różny sposób starały się zdobyć sympatię i zaufanie wśród mieszkańców Chełma i powiatu. Wyrazem tego były np. wiece obu tych organizacji politycznych odbyte w dniu 1 marca 1925 roku. Pisała o tym lokalna prasa chełmska

⁵⁶ „Zwierciadło”, 1925, nr 9, s. 2-3.

⁵⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 3. Sprawozdanie sytuacyjne starosty z dn. 7 grudnia 1927 r.

⁵⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 162. Charakterystyka polityczna powiatów województwa lubelskiego na obszarze Radomskiej Dyrekcji Kolei Państwowych; J. Jachymek, Oblicze..., dz. cyt., s. 64, tab. 32.

opisując dość dokładnie przebieg zjazdu powiatowego PSL „Piast” oraz wiecu PSL „Wyzwolenie”.⁵⁹

Spośród działaczy PSL „Wyzwolenie”, bardzo czynny udział w życiu politycznym miasta i powiatu brała znana aktywistka tej partii, posłanka na Sejm Irena Kosmowska. Dość dużym echem w społeczności chełmskiej odbiło się jej przemówienie na wiecu w listopadzie 1929 roku krytykujące program rządowy. Spowodowało to interwencję przedstawiciela starosty, który zwrócił jej uwagę, iż przemawiając w ten sposób łamie ona prawo w sprawie zgromadzeń i wieców politycznych.⁶⁰

W marcu 1931 roku ruch ludowy zjednoczył się w jednej partii pod nazwą Stronnictwo Ludowe. W Chełmie powołano wtedy Zarząd Powiatowy SL, na czele którego stanął znany chełmski działacz ludowy Władysław Majkutewicz.⁶¹ Stronnictwo swoim zasięgiem obejmowało nie tylko powiat chełmski, ale miało swoje struktury również w mieście. Według danych archiwalnych z kwietnia 1936 roku działało 19 kół tej partii liczących ogółem 520 członków, z czego 3 koła określano jako „aktywne”, 5 kół – „mało aktywne” oraz 11 kół jako tzw. „martwe”, czyli nie przejawiające żadnej aktywnej działalności.⁶²

Szczególne znaczenie dla ruchu ludowego w mieście i powiecie miał Zjazd Powiatowy SL z dn. 28 marca 1936 roku. Wybrano na nim nowe władze oraz podjęto szereg ważnych postanowień i rezolucji. W jednej z nich możemy przeczytać, że „Zjazd powiatowy Stronnictwa Ludowego poleca Zarządowi Powiatowemu SL w Chełmie, by jak najrychlej nawiązał kontakt z lokalnymi organizacjami istniejącymi na terenie powiatu – bez różnicy narodowości i przekonań politycznych – a stojącymi na stanowisku antyfaszystowskim i realizował sojusz ludowy”.⁶³ Była to pierwsza w województwie lubelskim uchwała Zjazdu Powiatowego SL określająca jednoznacznie stosunek Stronnictwa w sprawie montowania Frontu Ludowego. Uchwała krytykująca Stronnictwo Narodowe za uchylanie się od współpracy z komunistami i socjalistami w ramach tegoż Frontu jako jednej drogi przeciwstawienia się narastającym w państwie polskim tendencjom o zabarwieniu faszystowskim. O radykalizacji członków SL świadczyła także ulotka pierwszomajowa wydana przez Zarząd Powiatowy tej partii w kwietniu 1936 roku.⁶⁴ Jej efektem było liczne wystąpienie chłopów, którzy w liczbie ok. 1500 osób wzięli udział w pochodzie pierwszomajowym i marszerowali pod sztandarem SL.⁶⁵

W kilka dni później, lokalny organ prasowy „*Kronika Nadbużańska*” krytykował ten stan rzeczy pisząc m.in. „W dniu manifestacji pierwszomajowej w Chełmie stwierdzono duży udział wieśniactwa z okolicznych wiosek [...]. Otumaniony rolnik nie rozumie, że jego interesy stoją w zupełnej sprzeczności z interesami pro-letariatu miejskiego [...]”.⁶⁶

Jesienna pacyfikacja w 1936 roku południowej części powiatu chełmskiego, aresztowania licznych działaczy ruchu ludowego oraz procesy polityczne wytoczone

⁵⁹ „*Zwierciadło*”, jak w przypisie 55.

⁶⁰ AAN, UWL, sygn. 270/IV-13, s. 30; APL, UWL, WSP, sygn. 1714. Miesięczne sprawozdanie starosty za listopad 1929 r.

⁶¹ J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 215-219; tenże, *Ruch ludowy powiatu chełmskiego wobec Frontu Ludowego w latach 1935-1936*. [w] „*Rocznik Lubelski*”, 1971, t. XIV, s. 180.

⁶² J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 215, tab. 51.

⁶³ Tamże, s. 179-181, przypis 72 ze strony 180.

⁶⁴ Cz. Madajczyk, *Walki chłopów polskich w latach trzydziestych*. Warszawa 1956, s. 32-33; M. Zdrojewski, *Uwagi na marginesie pierwszomajowej odezwy Zarządu Powiatowego Stronnictwa Ludowego w Chełmie (1936 r.)*. [w] „*Ziemia Chełmska*”. Lublin 1961, s. 224-228.

⁶⁵ J. Jachymek, *Ruch...*, dz. cyt., s. 184; A. Rybak, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 157.

⁶⁶ „*Kronika Nadbużańska*”, nr 18 z dn. 10 maja 1936 roku.

im w roku następnym spowodowały znaczące osłabienie bogatej dotychczas działalności chełmskiej organizacji Stronnictwa Ludowego. Praca ludowców nie osiągnęła praktycznie do wybuchu II wojny światowej tego rozmachu i prężności działania jak w okresie lat 1935 – 1936.⁶⁷

V – 5. Działalność komunistyczna w Chełmie i regionie

W okresie dwudziestolecia międzywojennego na terenie Chełma i regionu działali także przedstawiciele najbardziej radykalnego ugrupowania lewicowego – komuniści. Wywodzili się oni w prostej linii z dwóch nurtów polskiego ruchu robotniczego: socjaldemokratycznego (reprezentowanego przez partię Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy) i socjalistycznego (w postaci dwóch partii noszących tę samą nazwę: Polska Partia Socjalistyczna).⁶⁸ Pod wpływem wydarzeń 1917 – 1918 dość szybko doszło w odrodzonej Polsce do zjednoczenia SDKPiL i PPS – Lewica w jedną rewolucyjną partię o nazwie: Komunistyczna Partia Robotnicza Polski.⁶⁹ Wkrótce zaczęła ona działać w Chełmie i powiecie chełmskim, co potwierdza szereg dokumentów z tamtych lat a wśród nich m.in. raport dowództwa żandarmerii z dnia 22 stycznia 1919 roku.⁷⁰ Według Emila Horocha w skład „pierwszej komórki partyjnej wchodził: Krauze (sekretarz), Jan Kraczkowski (nauczyciel), Jan Świerszcz (kolejarz), Józef Flont (kolejarz), Prończuk (kolejarz), Gołąb (elektromonter), Karol Waserman, Szloma Baruch, Lew Baruch, Ber Baruch, Sura Kleren, Aron Buchsztaber, Tewe Rok, Fajga Szperling, Chana Kac, Chaim Profelis i Dawid Guterman”.⁷¹

Idąc za przykładem władz centralnych partii również i chełmska organizacja KPRP nie wzięła udziału w wyborach parlamentarnych (do Sejmu Ustawodawczego) oraz samorządowych (do Rady Miejskiej). Apelowano także do mieszkańców Chełma by je zbojkotowali. Jednak wpływy komunistyczne okazały się za słabe. Społeczeństwo chełmskie wzięło znaczący udział w wyborach swoich przedstawicieli. W tym też czasie partia komunistyczna straciła oparcie w Radach Delegatów Robotniczych [...] zlikwidowanych przez władze odrodzonego państwa polskiego. W efekcie komuniści zmuszeni zostali do działalności konspiracyjnej.

Jeszcze bardziej słabość KPRP wyszła „na jaw” podczas „wojny 20 – roku”. Spośród wszystkich ugrupowań politycznych komuniści byli jedyną organizacją, która w pełni poparła działania Armii Czerwonej nacierającej od wschodu na Polskę. Wyrazem tego poparcia były takie formy działalności jak: agitacja przeciwko poborowi do wojska, namawianie żołnierzy do dezercji z szeregów swoich oddziałów, tworzenie komórek władzy rewolucyjnej w postaci tzw. Komitetów Rewolucyjnych (Rewkomów) czy przygotowanie się do działań dywersyjnych i sabotażowych.⁷² Działalność ta wynikała z przekonania, że bliski jest w społeczeństwie polskim moment wybuchu rewolucji proletariackiej, która miała doprowadzić do połączenia rewolucji rosyjskiej z rewolucją niemiecką, a tym samym – do zmiany ustroju w Polsce. Oczywiście władze polskie (tak wojskowe jak i cywilne) panowały nad sytuacją

⁶⁷ J. Jachymek, *Ruch...*, dz. cyt., s. 186.

⁶⁸ Bardziej skrajną była PPS-Lewica, która powstała po rozłamie w PPS na tle rozbieżności w sprawie niepodległości Polski.

⁶⁹ Zjednoczenie nastąpiło na I Zjeździe w dniu 16 grudnia 1918 roku w Warszawie. Patrz: Encyklopedia Historii Polski. Dzieje polityczne. Warszawa 1994, t. 1, s. 314, hasło: KPP; A. Czubiński, *Komunistyczna Partia Polski (1918-1938). Geneza i ewolucja programowa*. [w] *Życie polityczne w Polsce 1918-1939. Praca zbiorowa*. Słowo wstępne: Janusz Żarnowski. Wrocław 1985, s. 31-62.

⁷⁰ S. Krzykała, *Z dziejów KPP na Lubelszczyźnie 1918-1923*. Lublin 1961; E. Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918-1938*. Lublin 1993.

⁷¹ E. Horoch, *Komunistyczna...*, dz. cyt., s. 23.

⁷² Tamże, s. 30-34.

i w odpowiednim czasie zareagowały tłumiąc w zarodku niepożądane dla siebie poczynania komunistów. Pisał o tym m.in. ówczesny starosta chełmski, który w punkcie H swego raportu sytuacyjnego z dnia 16 lipca 1920 roku umieścił takie słowa: □□[...]. Wobec ogólnego podniosłego nastroju ludności agitacja antypaństwowa ucichła, wskutek onieśmienia agitatorów groźną postawą samej ludności. Ponadto wpłynęło uspokajająco na żywioły wywrotowe, aresztowanie kilku „działaczy”[...] o czym prześle raporty oddzielnie [...]”.⁷³ Po wycofaniu się Armii Czerwonej z terenów województwa lubelskiego członków Rewkomów masowo aresztowano i surowo sądzono jako zdrajców ojczyzny. Doprowadziło to do znaczącego osłabienia działalności partii, o czym wspominają zarówno władze KPRP, jak i władze wojewódzkie w swoich sprawozdaniach.⁷⁴

Działalność swoją komuniści wzmoгли z chwilą realizacji uchwały Międzynarodówki Komunistycznej, że w danym kraju może istnieć tylko jedna partia komunistyczna. W Polsce była to KPRP, która od roku 1925 nosiła zmodyfikowaną nazwę: Komunistyczna Partia Polski.⁷⁵ Ponieważ na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej mieszkali mniejszości narodowe (białoruska i ukraińska), w ramach KPP działały na prawach autonomicznych Komunistyczna Partia Zachodniej Białorusi (KPZB) i Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy (KPZU). Chełm znalazł się w kręgu działania KPZU i stał się (od 1924 roku) siedzibą odrębnego okręgu. Sekretarzem Komitetu Okręgowego został Aleksander Jasiński. Według dokumentów Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie z grudnia 1931 roku istniały w Okręgu Chełmskim następujące organy partyjne: 1 Okręgowy Komitet, 2 Komitety Powiatowe (Nowosiółki koło Chełma i Hrubieszów), 3 Komitety Miejskowe i 17 Komitetów Rejonowych. Stan ten był bardzo płynny i permanentnie się zmieniał. Wynikało to przede wszystkim z ciągłej akcji likwidacyjnej ze strony Policji Państwowej i organów sądowych.⁷⁶ Jeśli chodzi o liczbę członków chełmskiej organizacji KPZU, stan ten jest szczególnie trudny do szczegółowego odtworzenia. Zachowane fragmentaryczne dane archiwalne pozwalają jedynie na szacunkowe obliczenia i to tylko w przybliżonym stopniu. Według nich ilość członków w latach 1924 – 1937 przedstawiała się następująco (patrz: tabela).

Tab. 46. Stan liczbowy członków Okręgu KPZU w latach 1924 – 1937.

Rok	Liczba członków
1924	200
1925	294
1928	250
1930	600
1934	560
1935	550
1936	605
1937	172 ^x

⁷³ APL, SPCh, sygn. 1.

⁷⁴ W sprawozdaniu KC KPRP, ze stycznia 1922 r., znalazło się stwierdzenie, iż pewne ale bardzo słabe wpływy partia posiada w środowisku kolejarzy. Również władze wojewódzkie w kwietniu 1922 roku stwierdziły krótko, że „komuniści rozbici, trwają w ciągłej ofensywie”. Patrz: E. Horoch, Komunistyczna..., dz. cyt., s. 35.

⁷⁵ Na III Zjeździe KPRP, obradującym w Warszawie w dn. 14 stycznia-5 luty 1925 r., nazwę partii zmieniono ponieważ działała ona nie tylko wśród robotników ale także wśród chłopów (tak było np. w województwie lubelskim, w tym także na terenie powiatu chełmskiego).

⁷⁶ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (dalej: MSW), sygn. 1199, s. 203; APL, UWL, WSP, sygn. 399, s. 1-41; E. Horoch, Skład narodowościowy, społeczno-zawodowy i grupa kierownicza Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy w okręgu chełmskim. [w] Pogranicze. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Pod red. Zygmunta Mańkowskiego. Lublin 1992, s. 34; A. Rybak, Ziemia..., dz. cyt., s. 147-148.

x- są to ostatnie dane liczbowe przed rozwiązaniem partii przez Międzynarodówkę Komunistyczną w Moskwie w 1938 r.

Źródło: APL, UWL, WSP, sygn. 376, 399, 400, 401; E.Horoch, Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918 – 1938. Lublin 1993, s. 76 – 77; tenże: Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy w okręgu chełmskim w latach 1924 – 1938 (główne problemy). (w:) „Annales UMCS, V.XLVI/XLVII. Lublin 1991/1992, s. 454 – 455; obliczenia własne.

Analizując dane z tabeli można łatwo zauważyć, że największy stan liczbowy w okręgu chełmskim KPZU osiągnęło w latach 1930 – 1936. Jednak w roku następnym stan ten gwałtownie zmalał. Był to efekt akcji likwidacyjnej przeprowadzonej przez władze polskie w okresie od marca do lipca 1937 roku. Rok kolejny przyniósł kres działalności organizacyjnej i dlatego nie został ujęty w tabeli.

Czołowy aktyw chełmskiego Okręgu KPZU tworzyli (na początku jego istnienia) m.in.: Włodzimierz Bizant, Szymon Ostapczuk, Aleksy Pekar, Jan Oleszczuk, Władysław Hrynowiecki, Szymon Matwiejszyn, Mikołaj Korolko, Dmytro Hrycaj, Mikołaj Szykuła, Chaim Profelis, Mikołaj Prystupa, Jerzy Surikow, Dawid Guteman oraz A. Jasiński (sekretarz).⁷⁷ W latach późniejszych skład ten się zmieniał, np. w 1927 roku do Okręgowego Komitetu partii wybrano następujących działaczy: Fiszelsona Gerszona, Jerzego Rabickiego, Jakuba Szerera, Fajgę Rozenkopf, Chaima Profelisa, Moszka Jermusa, Fajwela Roka oraz jednego Ukraińca o nieustalonym nazwisku. W Komitecie Powiatowym byli: Maksym Wołkotrup, Anna Rabicka, Gerszon Fiszelson, Chaim Profelis i Mozes Warman. Ponadto do czołowych aktywistów zaliczali się m.in.: Furer Riwen, Mikołaj Herb, Szmul Goldberg, Chana Helfenbojm, Antonina Bernat, Janina Zajączkowska, Bronisława Jurkowska, Eugeniusz Brand, Waclaw Piętał (sekretarz OK. KPZU), Eugeniusz Kuszko, Michał Oleksiuk, Jan Trusz, Beniamin Orlean, Aleksander Żebrun, Moszko Abe Kac (sekretarz Komitetu Miejskiego w Chełmie), Golda Sztokhamer, Stefan Nazaruk, Chaim Jonas Szejer (sekretarz Komitetu Rejonowego Chełm), Wasyl Hawryluk, Mikołaj Postulaj, Stefan Chitreń, Michał Olender, Filip Klimiuk, Cyrla Guterman, Anna Oleksiuk, Paweł Niedźwiedź, Pesla Blumsztajn, i Aleksander Niedźwiedź. W ostatnich latach istnienia partii (1937 – 1938) w składzie władz partyjnych byli m.in.: Małka Sura Orensztajn (sekretarz), Włodzimierz Saja, Hejnoch Kupersztok i Jan Jamiński⁷⁸.

Przy Komitecie Okręgowym istniały także struktury jak m.in. Okręgowy Komitet Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy (jego sekretarzem był m.in. Szymon Sztajnberg)⁷⁹, Rada Pionierska kierująca organizacją dziecięcą o nazwie „Czerwony Pionier”⁸⁰ oraz „Czerwona Pomoc” – Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom (MOPR) – jej sekretarzami w Chełmie byli m.in. Józef Puszyk (1934 r.) i Jan Jamiński (1935 – 1937).⁸¹

⁷⁷ AAN, MSW, sygn. 1201; APL, UWL, WSP, sygn. 338, 342, 378, 380, 386, 389, 390, 391, 392, 399, 400, 401, 403, 1713, 1723, 1752; Jan Trusz, Z doświadczeń pokolenia. Warszawa 1981, s. 40-41, 49, 76.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże. W Chełmie było 5 komórek KZMZU.

⁸⁰ Organizacja ta liczyła w sumie 12 grup po 6-8 członków (w tym 19 grup znajdowało się na terenie miasta Chełma a 2 grupy działały w Rejowcu). Instruktorem był Azryl Szporer. Patrz: APL, UWL, WSP, sygn. 400.

⁸¹ APL, UWL, WSP, sygn. 380, 381, 382, 383, 384, 1710, 2270. Organizacja ta powstała jako Tymczasowy Komitet Pomocy Więźniom Politycznym jeszcze w maju 1924 roku. Należeli do niego m. in. Hersz Szechterzon, Chaim Bekier i Bencjan Sotlib. Zajęto się głównie zbiórką żywności, którą magazynowano w tzw. Składnicach MOPR. Jedną z nich wykryto w marcu 1933 roku podczas rewizji w warsztacie ślusarskim Jankła Szustera. Znalaziono tam: 5 bochenków chleba, 2 torebki cukru, 2 paczki tytoniu, suknię balową, bieliznę, obuwie, kozaczki i 2 bloczki do zbiórek pieniężnych (na jednym z nich były spisane kwoty, które zebrano do chwili rewizji wśród społeczeństwa chełmskiego). Patrz:

Ponieważ działalność KPRP, KPP i KPZU była działalnością nielegalną, komuniści starali się prowadzić swoją robotę i być członkami w organizacjach biorących oficjalny udział w życiu politycznym II Rzeczypospolitej, jak np. Niezależna Partia Chłopska czy Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc”. Obie te organizacje, chociaż działały w środowisku chłopskim, głosiły hasła bardzo radykalne i zbliżone do treści programowych KPP (co stało się główną przyczyną ich rozwiązania przez polskie władze państwowe).⁸²

NPCh powstała w listopadzie 1924 roku i dość szybko zyskała dużą popularność wśród najuboższej części mieszkańców wsi (zarówno Polaków jak i Ukraińców). Tak jak województwo lubelskie należało do czołówki krajowej (pod względem ilości kół oraz członków⁸³), tak też powiat chełmski przodował w województwie.⁸⁴ Do najbardziej znanych działaczy tej (pozostającej pod wpływami komunistycznymi) partii w okręgu chełmskim należeli m.in. Antonina Bernatowa, Stanisław Bąk, Franciszek Stopa, Józef Jarząbek, Potrapeluk, Włodzimierz Zasiadcuk i Zygmunt Wolski.⁸⁵

NPCh była najbardziej rewolucyjną partią działającą w środowisku wiejskim. Nic więc dziwnego, że stanowiła niebezpieczny dla państwa i władzy państwowej element życia politycznego. Dlatego też, ze względu na jej „nową orientację o wyraźnym obliczu prokomunistycznym i konsekwentnie rewolucyjnym zmierzającym w kierunku przemian typu socjalistycznego [...]”⁸⁶ władze polskie w marcu 1927 roku dokonały rozwiązania tej partii.

Fakt ten doprowadził do szerokiej dyskusji w łonie KPP na temat polityki rolnej partii. Jej apogeum stanowiły uchwały IV Zjazdu, w których uznano za celowe popieranie tendencji tworzenia wśród chłopów partii ludowych odgrywających rolę „transmisji” programu KPP do mas chłopskich. Przy każdym Komitecie Okręgowym partii miał powstać wydział rolny, natomiast jej członkowie należący do ugrupowań chłopskich „mieli za zadanie:

- a) tworzyć w łonie organizacji frakcje komunistyczne zbierające się regularnie i ustalające plan swego działania,
- b) dawać sprawozdania ze swojej pracy własnej komórce partyjnej i Komitetowi Dzielnicowemu,
- c) porzucać szeregi danej organizacji na rozkaz komórki partyjnej [...]”⁸⁷. Wykonując te postanowienia – przy jednoczesnym wykorzystaniu radykalizacji wsi – doprowadzono do powołania w styczniu 1928 roku nowego radykalnego ugrupowania chłopskiego pod nazwą: Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” ze

APL, UWL, WSP, sygn. 400.

⁸² B. Dymek, *Niezależna Partia Chłopska 1924-1927*. (rec. Maria Mioduchowska). [w] *„Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”*. Warszawa 1973, nr 15, s. 438.

⁸³ J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 56 podaje, że „w 86 kołach zrzeszonych było 2.484 członków, co dawało 33,6% ogólnej liczby członków w całej Polsce. Patrz także: J. R. Szaflik, *Ruch ludowy w okresie II Rzeczypospolitej*. [w] *Życie polityczne...*, dz. cyt., s. 103.

⁸⁴ J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 56. Powiat chełmski posiadał 19 kół skupiających ogółem 709 członków.

⁸⁵ Tamże; S. Krzykała, *W Polsce...*, dz. cyt., s. 768; A. Rybak, *Ziemia...*, dz. cyt., s. 148-149; St. Jarecka, *Niezależna Partia Chłopska 1924-1927*. Warszawa 1961, s. 74.

⁸⁶ B. Dymek, *Niezależna...*, dz. cyt., s. 438.

⁸⁷ J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 58; H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 20, przypis 65.

Stanisławem Wójtowiczem na czele.⁸⁸ Działalność tej partii w znacznym stopniu była finansowana przez KPP.⁸⁹

W Chełmie i powiecie chełmskim akcją organizacyjną kierował początkowo Paweł Bruliński, a następnie: Władysław Koob i Piotr Kręgliński. Kiedy ich aresztowano, całością prac kierowali: Antonina Bernatowa, Bazyli Kość i Wacław Piętał (znani działacze komunistyczni).⁹⁰ Zorganizowano w sumie 9 kół liczących ogółem 162 członków. Liczba ta wzrosła w 1930 roku do 10 kół z ogólnym stanem członków wynoszącym wtedy 135 osób. W roku następnym, wskutek represji politycznych (przede wszystkim aresztowania i kary więzienia), 10 kół ZLCh „Samopomoc” liczyło na terenie miasta i powiatu już tylko 127 członków.⁹¹

Partia ta brała czynny udział w wyborach parlamentarnych oraz samo-rządowych, np. w ramach przygotowań do wyborów w 1928 roku w samym tylko okresie od 5 grudnia 1927 roku do 11 marca 1928 roku odbyto na terenie miasta i powiatu 8 wieców przedwyborczych. Na jednym z nich w dniu 8 stycznia 1928 roku (zorganizowanym przez St. Wójtowicza) zebrani postanowili przystąpić do wyborów pod hasłami: przydziału ziemi dla chłopów bez żadnego wykupu, zwolnienia chłopów od płacenia podatków, zniesienia konkordatu oraz zniesienia i uniemożliwienia kar administracyjnych nakładanych z byle powodów na chłopów. Wybrano także Komitet Wyborczy w składzie: W. Piętał, A. Bernatowa, Arciszewski, Włodzimierz Zasiadczuk, Maksym Zacharczuk, Janina Zajączkowska, Bocheński i Leon Szady.⁹² W trakcie wyborów „na listę nr 36 (a była to lista firmowana przez ZLCh „Samopomoc”) w samym Chełmie oddano 463 głosy, a w powiecie – 6.104 czyli odpowiednio 5,86% i 13,08%. Był to duży sukces mimo krótkiego, zaledwie dwumiesięcznego działania partii.⁹³ Nic dziwnego, że w następnych wyborach lista Bloku Lewicy Chłopskiej została w Chełmie unieważniona przez władze, które obawiały się tak poważnej konkurencji dla BBWR.⁹⁴

ZLCh „Samopomoc” w swoich działaniach współpracowała ściśle nie tylko z KPP (była przecież, szczególnie w ostatnim okresie swego istnienia, jej niemal oficjalną „przybudówką” działającą wśród chłopów), ale także z organizacjami mniejszości narodowych tzn. z Sel – Robem czy nawet Stowarzyszeniem Dobroczynności „Ridna Chata”. Szereg jej działaczy i aktywistów należało jednocześnie do KPZU, np. B. Kość czy W. Piętał. Było to zgodne z uchwałami międzypartyjnej konferencji w Chełmie, jaka miała miejsce w dniu 19 października 1928 roku.⁹⁵

⁸⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 404, s. 3; J. Jachymek, *Oblicze...*, dz. cyt., s. 59; H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 34. Stanisław Wójtowicz współpracował ściśle z KPP, podobnie jak większość członków ZLCh „Samopomoc” zarówno w terenie jak i na szczeblu centralnym.

⁸⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 349, k. 33-35; H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 127-133.

⁹⁰ APL, Starostwo Powiatowe w Hrubieszowie (dalej: SPH), sygn. 87, k. 73; H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 64-65.

⁹¹ Dane te podane są za: H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 66, 97.

⁹² APL, UWL, WSP, sygn. 221, s. 48, sygn. 342, s. 39, sygn. 368, s. 17. Leon Szady wystąpił z ZLCh „Samopomoc” pod koniec 1930 roku i ogłosił ten fakt na łamach lokalnej gazety chełmskiej „*Zwierciadło*” w liście otwartym, w którym oskarżał St. Wójtowicza o karierowiczostwo oraz wyrażał swoje niezadowolenie z pozytywnego stosunku ZLCh „Samopomoc” do ZSRR i całokształtu polityki partii powodującej represje polityczne. Szady podjął też szeroką akcję agitacyjną na rzecz BBWR (mimo, że wcześniej oświadczył, iż nie zamierza wstępować do żadnej organizacji partyjnej. Patrz: „*Zwierciadło*” nr 34 z dn. 1 listopada 1930 roku).

⁹³ Dla porównania: BBWR cieszący się poparciem organów państwowych zyskał wtedy w mieście 1.388 głosów czyli 17, 56% i w powiecie – 5.947 głosów tj. 12,74% czyli w powiecie przegrał z ZLCh „Samopomoc”.

⁹⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 1038, k. 204; *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dn. 16 i 23 października 1930 r.* Warszawa 1935, s. XX.

⁹⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 350, 351; H. Cimek, *Zjednoczenie...*, dz. cyt., s. 273.

Jeżeli chodzi o stosunek ZLCh „Samopomoc” do członków partii chłopskich i robotniczych: PSL „Piast”, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”, Stronnictwo Chłopskie (utworzyły one w roku 1931 Stronnictwo Ludowe) oraz PPS, należy jednoznacznie stwierdzić, że był on niechętny, wręcz wrogi. Z tymi partiami KPP rywalizowała o wpływy wśród chłopów i robotników. Tak było w kraju oraz w województwie lubelskim. Tak też czyniono w powiecie chełmskim.⁹⁶

27 marca 1930 roku rozpoczął się w Berlinie Europejski Kongres Chłopski i obradował przez trzy dni, tj. do 29 marca. W jego obradach wzięła udział polska delegacja, w składzie której znalazło się 17 członków ZLCh „Samopomoc”. Z powiatu chełmskiego uczestniczył w Kongresie Stanisław Szczecina, który w sposób legalny wyjechał do Berlina i tą samą drogą powrócił do kraju.⁹⁷

Ostatecznie, mimo iż w pewnym okresie działalność ZLCh „Samopomoc” na niektórych terenach była zakonspirowana, partia ta zostaje, na mocy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych Felicjana Sławoj – Składkowskiego z dnia 13 maja 1931 roku, zdelegalizowana. Jej likwidacja (ostateczna) nastąpiła z dniem 27 maja 1931 roku o czym powiadomiono ludność przy pomocy specjalnych plakatów, zebrań oraz (w stosunku do wybitniejszych działaczy) indywidualnych ostrzeżeń.⁹⁸

Komuniści, oprócz udziału w wyborach parlamentarnych i samorządowych (poczynając od wyborów z lat 1927 – 1928), starali się oddziaływać na mieszkańców Chełma i regionu także w inny sposób. Przede wszystkim rozwinięto na szeroką skalę akcję propagandową. W okręgu rozpowszechniono szereg ulotek oraz rozplakotowywano przy każdej nadarzającej się okazji wiele afiszów z hasłami komunistycznymi. I tak np. w roku 1935 w materiałach propagandowych wydanych przez Okręgowy Komitet KPZU w Chełmie wzywano ogół społeczeństwa do tworzenia jednolitego frontu do walki z faszyzmem, walki z wojną oraz o prawo do samostanowienia dla Ukraińców łącznie z możliwością oderwania od Polski i wcielenia terenów Ziemi Chełmskiej do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (czyli do ZSRR, ponieważ USRR była jego częścią składową – P.K.). Ponadto wzywano w nich Polaków do zbrojnego powstania antysanacyjnego i utworzenia Polskiej Republiki Rad.

Co roku, w związku z tzw. Świętem 3 L (przypadało ono między 15 a 21 stycznia), podejmowano działania mające na celu uczczenie kolejnych rocznic śmierci Włodzimierza Lenina, Róży Luksemburg i Karola Libknechta. Nasilano wtedy akcje rozwieszania transparentów i plakatów oraz kolportaż odezwo o treści antysanacyjnej i rewolucyjnej.⁹⁹ Do agitacji wykorzystywano także kino¹⁰⁰ oraz koresponden-

⁹⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 346, s. 79.

⁹⁷ AAN, MSW, sygn. 1146, s. 37, 45.

⁹⁸ AAN, MSW, sygn. 1207, s. 45-50; APL, UWL, WSP, sygn. 404, s. 41, 43-51.

⁹⁹ Np. 19 stycznia 1932 roku przy ul. Szkolnej i Kopernika rozlepiono plakaty o treści: „Cześć pamięci L.L.L. Niech żyje rewolucja w Polsce!”. 20 stycznia 1932 roku rozwieszono transparenty (na których widniały następujące hasła: „Niech żyje ZSRR! Niech żyje rewolucja w Polsce!”) i rozlepiono plakaty z taką treścią: „Cześć pamięci tow. Lenina, który wyzwolił klasę robotniczą w Rosji! Cześć tow. L. i L., którzy chcieli wyzwolić klasę robotniczą w Niemczech i zginęli z rąk faszystów! Precz z terrorem!”. 21 stycznia 1932 roku na plakatach i transparentach umieszczono następujące zdania: „Precz z katowaniem dzieci robotników w defensywie chełmskiej! Precz z regulaminem więziennym! Precz z krwawym terrorem! Precz z sądem doraźnym! W roku następnym powtórzono akcje wywieszania transparentów i rozlepiania plakatów. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje niewątpliwie jeden z nich, na którym zamieszczono taką treść: „Precz z okupacją Zachodniej Ukrainy! Niech żyje Republika Radziecka Zachodniej Ukrainy!”. Patrz: APL, UWL, WSP, sygn. 1721, 1722. Miesięczne sprawozdania starosty.

¹⁰⁰ W październiku 1932 roku, w czasie projekcji filmu przysłanego z Warszawy, okazało się, że do taśmy był doklejone końcówki przedstawiające sceny jakiegoś mityngu, gdzie niesiono transparenty o treści: „Precz z Polską! Precz z Ojczyzną i Kościołem! Patrz: APL, UWL, WSP, sygn. 1721.

cję do starostwa.¹⁰¹ Ponadto organizowano opór przy ściąganiu podatków, prowadzono także wywiad wojskowy¹⁰², - a gdy wybuchła wojna domowa w Hiszpanii - zbierano pieniądze oraz środki żywnościowe dla oddziałów republikańskich walczących z faszystowskimi rebeliantami gen. Franco. W 1938 roku komuniści protestowali przeciwko niszczeniu przez władze polskie, w powiatach: chełmskim, hrubieszowskim i tomaszowskim, cerkwi prawosławnych. Domagali się także wprowadzenia na Zachodniej Ukrainie autonomii wraz z Sejmem we Lwowie, upowszechnienia języka ukraińskiego na Ziemi Chełmskiej oraz namawiali duchowieństwo prawosławne do przeciwstawienia się polonizacji Cerkwi.¹⁰³

Były to w praktyce ostatnie posunięcia ze strony partii komunistycznej. Aresztowania i procesy przeprowadzone przez polski i radziecki aparat bezpieczeństwa i wymiaru sprawiedliwości (na przełomie lat 1937/1938) oraz decyzja Kominternu o rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski, Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy i Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy przerwały wszelką zorganizowaną działalność partyjną. Jednak sporadyczne i jednostkowe działania kontynuowano nadal, aż do upadku, w wyniku klęski wrześniowej w 1939 roku, II Rzeczypospolitej.

V – 6. Partie mniejszości narodowych w Chełmie i regionie

V-6a. Żydowskie partie polityczne

Ruch polityczny Żydów na terenie Chełma i regionu był w okresie międzywojennym bardzo zróżnicowany. Obejmował on partie zarówno prawicowe jak też centrowe i lewicowe. Różniły się one także stosunkiem do państwa polskiego.

Na prawicy żydowskiego życia politycznego znajdowało się ugrupowanie ortodoksów. Wyrastało ono z religii i podstaw tradycjonalizmu judaistycznego. Ortodoksi zachowali staroświeckie obyczaje religijne. Uważali się za obrońców praw religijnych i krzewiciele zasad religii mojżeszowej (w jej najbardziej konserwatywnych formach). Zakładali też i subsydiowali tradycyjne szkoły żydowskie tzw. chedery.

W 1918 roku ortodoksi zorganizowali się w partię polityczną noszącą nazwę: „Centralna Organizacja Ortodoksów w Polsce” lub „Agudas Szlojmej Emunej Isroel” („Związek Pokój Wiernemu Izraelowi”). W 1922 roku przemianowali się na „Agudas Isroel” („Związek Izraela”) i dlatego potocznie określono ją jako Aguda. Swoją działalność działacze partii koncentrowali przeważnie na sprawach religijnych oraz wewnętrznych Żydowskiej Gminy Wyznaniowej, do której należeli. Kwestie polityczne poruszali jedynie wtedy, gdy pojawiła się groźba pogorszenia warunków materialnych Żydów, bądź też naruszenia nakazów i zakazów religijnych. Aguda była partią lojalną wobec państwa polskiego.¹⁰⁴

Na terenie Chełma i powiatu chełmskiego pierwsze struktury Agudy zorganizowano dopiero na początku lat trzydziestych. Głównym jej organizatorem był prezes Rady Żydowskiej Gminy Wyznaniowej Berek Finkelsztajn.¹⁰⁵

¹⁰¹ APL, UWL, WSP, sygn. 1723.

¹⁰² Np. w latach dwudziestych skazano (za prowadzenie komunistycznej i wywiadowczej na rzecz ZSRR) Nestora Ślepeckiego z jednostki wojskowej w Chełmie. W 1930 roku taką działalność prowadził w 2 Pułku Artylerii Ciężkiej w Chełmie (2 PAC) kanonier Polikarp Krajewski, a współdziałali z nim Szymon Krajewski, Paweł Ilczuk i Karp Łuciuk. Patrz: APL, UWL, WSP, sygn. 1761, 1996.

¹⁰³ Fakty te są podane za: E. Horoch, Skład..., dz. cyt., s. 467.

¹⁰⁴ A. Penkalla, Żydowskie ugrupowania i stronnictwa polityczne w Polsce. [w] „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (dalej: ŻIH), nr 1-2, Warszawa 1993, s. 122.

¹⁰⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 1718, s. 78.

Według starosty chełmskiego 50% ogółu Żydów chełmskich stanowili ortodoksi. Jednak większość z nich nie wstąpiła do Agudy a stanowiła jedynie grupę wolnych sympatyków tej partii.¹⁰⁶ W okresie wyborów parlamentarnych wyznawali na ogół zasadę chasydzką, że „co państwowe-państwu” i dlatego też, nieraz wbrew postawie innych ugrupowań żydowskich, brali udział w tych wyborach. Tak było np. w 1935 roku. Zdecydowanie za bojkotem wyborów wystąpiła większość partii żydowskich. Aguda i „Organizacja Syjonistów – Rewizjonistów” wzięły w nich udział. Przeprowadzono na szeroką skalę kampanię wyborczą. Wydano własne ulotki nawołujące do głosowania. W efekcie, dzięki tej akcji, do urn wyborczych poszło 38% chełmskiej populacji Żydów.¹⁰⁷

Głównym celem ortodoksów z Agudy było utrzymanie swego wpływu na życie w Żydowskiej Gminie Wyznaniowej. Na tym polu działania czuli się najpewniej i najbezpieczniej. Dotyczyło to przecież wewnętrznego życia chełmskich Żydów. Pierwsze wybory do Rady i Zarządu Gminy w Chełmie (po odzyskaniu przez Polskę niepodległości) odbyły się w 1919 roku. Prezesem nowowybranego Zarządu został wtedy Motł Goldsztajn.¹⁰⁸ Następne wybory miały miejsce w 1924 roku. Jak pisze Robert Kuwałek, mimo „[...] dość ożywionej walki wyborczej [...] wykazały (one – P.K.) dominującą rolę ortodoksów, którzy na 14 mandatów możliwych do zdobycia, przejęli 6 [...]”.¹⁰⁹ Prezesem „na drugą kadencję wybrany został [...] Anszel Biderman. Wszystkie stowarzyszenia, partie, instytucje i koła chasydzkie były reprezentowane we władzach Gminy [...]”.¹¹⁰

Inną partią prawicową, która odgrywała w chełmskiej gminie żydowskiej znaczącą rolę, była „Organizacja Syjonistyczna w Polsce”. Jej naczelną dewizą i głównym celem było utworzenie w Palestynie izraelskiego samodzielnego państwa jako żydowskiej siedziby narodowej. Z kolei w Polsce syjoniści chcieli autonomii dla gmin żydowskich mających charakter świecki a nie religijny. Pierwsze oddziały syjonistyczne na Ziemi Chełmskiej powstały w 1926 roku w Chełmie, Cycowie i Wojsławicach. Później - także w Dorohusku, Rudzie Hucie i Siedliszczu. Była to silna partia, bowiem w jej składzie działały wszystkie odłamy syjonistyczne. Ponadto, jak pisał w swoim sprawozdaniu w 1930 roku ówczesny starosta chełmski, miała ona wpływy w wielu żydowskich instytucjach i organizacjach jak np. Związek Kupców Żydowskich, Biblioteka im. Pereca, Bank Kupiecki, Koło Akademików Żydów czy tygodnik „*Chełmer Sztyme*” („*Głos Chełma*”).¹¹¹

W Zarządzie chełmskiej organizacji syjonistycznej, na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych, znajdowali się: przemysłowiec Izaak Lederman – przewodniczący, lekarz Józef Feldman – wiceprzewodniczący, Szyja Rojtman – sekretarz oraz Mojżesz Czosner i Abram Libhaber (jako członkowie). Organizacja skupiała ok. 700 członków wywodzących się głównie z kręgów inteligencji oraz sfer kupieckich i przemysłowych.¹¹²

Na początku lat trzydziestych nastąpiły wśród syjonistów zmiany. Mianowicie 7 stycznia 1933 roku dokonano rozłamu. Nowa partia przyjęła nazwę: „Organiza-

¹⁰⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 455, s. 150.

¹⁰⁷ APL, UWL, WSP, sygn. 1718, s. 120.

¹⁰⁸ H. Szyszler, *Moje miasto rodzinne*. [w] *Księga Pamięci Żydów Chełmskich (Yzkor Buch Chełm)*. Praca zbiorowa pod red. Josefa Milnera i in. Johannesburg 1954, s. 102. Tłumaczenie: Adam Bielecki-pracownik ŻIH-u w Warszawie.

¹⁰⁹ R. Kuwałek, *Żydowskie Gminy Wyznaniowe w powiecie chełmskim w latach 1918-1930*. [w] „*Rocznik Chełmski*”, Chełm 1995, t. 1, s. 226.

¹¹⁰ H. Szyszler, *Moje...*, dz. cyt.; APL, UWL, WSP, sygn. 844, s. 97, 103, 106.

¹¹¹ APL, UWL, WSP, sygn. 455, s. 39, 150-152; sygn. 461, s. 10; sygn. 1715, s. 102; sygn. 1718, s. 49

¹¹² APL, UWL, WSP, sygn. 455, s. 95, 151.

cja Syjonistów Rewizjonistów w Polsce” („Brith Hazochar”), Oddział w Chełmie. Do Zarządu tej żydowskiej struktury politycznej weszli: Natan Rugak (z zawodu aplikant adwokacki) jako prezes, Hersz Rozen – sekretarz, Szmul Zajnberg Dawidzon (student Uniwersytetu Warszawskiego) - skarbnik oraz biuralista Josef Gelt i muzyk Samet Śliwka jako członkowie. W ostatnich latach dwudziestolecia międzywojennego N. Rugaka zastąpił na stanowisku przewodniczącego inny aktywista tej partii Chaim Wolf Geld.¹¹³

Ilościowo nie była to zbyt liczna partia. Na terenie Chełma liczyła ona zaledwie 50 czynnych członków. Pod koniec lat trzydziestych jej stan wykazywał tendencję wzrostową, ale nigdy nie przekroczył 70 osób. Ponadto Syjoniści Rewizjoniści posiadali pewną, bliżej nie sprecyzowaną w źródłach archiwalnych liczbę sympatyków, którzy uczestniczyli w organizowanych przez nich wiecach, zgromadzeniach publicznych oraz zabawach tanecznych i widowiskach artystycznych.¹¹⁴

W 1936 roku przeprowadzono ostatnie przed wybuchem II wojny światowej wybory do Zarządu Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Chełmie. W archiwaliach zachował się imienny spis składu tej instytucji. Wśród członków Zarządu figuruje Szyja Tennenbaum – przedstawiciel partii Syjoniści Rewizjoniści (z zawodu technik dentystyczny).¹¹⁵

Drugim odłamek, który wyłonił się z Organizacji Syjonistycznej, był religijny ruch „Mizrachi” („wschodzące słońce”) opowiadający się za odbudową Palestyny jako państwa żydowskiego ale w duchu ściśle religijnym. Na czele tego ruchu stał w Chełmie Pinkwas Mandler – radny Żydowskiej Gminy Wyznaniowej. Pierwsze zebranie organizacyjne członkowie „Mizrachi” odbyli 18 marca 1932 roku. Stan osobowy wynosił wtedy 25 członków. W dwa lata później partia została zalegalizowana przez starostę chełmskiego. Liczyła wtedy 32 członków. Wśród jej aktywistów najbardziej znani to: Icek Szwarzman, Szymon Sajkiewicz oraz Perec Gurfinkiel.¹¹⁶

Organizacja Syjonistyczna miała także swoje sympatyczki, zgrupowane w Zrzeszeniu Kobiet Żydowskich (Womens Internacjonal Zjonist Organisation-WIZO).¹¹⁷ Organizacja ta została założona w Chełmie 18 listopada 1933 roku. Prezeską Zarządu została Helena Oks. Ponadto w składzie Zarządu znalazły się następujące kobiety: Małka Szwarzman, Rywka Fryszman i Chuna Goldman. Członkinie WIZO miały za zadanie bronić praw kobiet, jej interesów: narodowych, ekonomicznych i zawodowych, pomagać w wykształceniu zawodowym i ogólnym, rozwijać życie towarzyskie i koleżeńskie, opiekować się matką z dzieckiem, przyczyniać się do rozbudzania świadomości narodowej, a także popierać moralnie i materialnie emigrantki udające się do Ameryki i Palestyny.¹¹⁸

Zdecydowanymi przeciwnikami nurtu konserwatywnego i syjonistycznego były żydowskie partie socjalistyczne, które zdecydowanie odrzucały światopogląd religijny a przyszłość narodu żydowskiego widziały jedynie w przeobrażeniach społeczno-ustrojowych. Uważały, że konflikty narodowe oraz antysemityzm znikną wraz z powstaniem ustroju socjalistycznego.

Jedyną z tych partii była Żydowska Socjalno-Demokratyczna Partia Robotnicza Poalej Syjon, która legalnie działała w Polsce od 1918 roku. Opowiadała się ona

¹¹³ APL, UWL, WSP, sygn. 1716, s. 12; sygn. 1717, s. 9, 44.

¹¹⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 1718, s. 9; sygn. 1719, s. 31.

¹¹⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 1719, s. 93.

¹¹⁶ APL, UWL, WSP, sygn. APL, UWL, WSP, sygn. 455, s. 151; sygn. 1717, s. 55, 61; sygn. 1719, s. 93; sygn. 2329, s. 82.

¹¹⁷ WPL, UWL, WSP, sygn. 1147, s. 2. Skrót WIZO pochodzi od angielskiej nazwy tejże organizacji: Woman International Zjonist Organisation.

¹¹⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 1147, s. 2; sygn. 1716, s. 125.

za programem osadnictwa żydowskiego w Palestynie, co dzieliło ją od komunistów. Jednocześnie głosiła hasło rewolucji socjalistycznej w Polsce. W 1920 roku powstał jej chełmski Oddział, który, po rozłamie w partii dokonanym w 1924 roku, opowiedział się prawie w całości za lewym jej skrzydłem (Poalej Syjon-Lewica). Prawy odłam partii (Poalej Syjon- Prawica) poparło jedynie kilku działaczy z Lazarem Ledermanem i dr Kauferem na czele. W 1932 roku liczba ta wzrosła do 18 osób, a w Zarządzie Oddziału znaleźli się: Maks Nachman – prezes, Sruł Szulzon – sekretarz i Icek Szpic – skarbnik. Partia ta miała swoje wpływy wśród części młodzieży, drobnego kupiectwa oraz niewielkiej ilości inteligencji pracującej.¹¹⁹

Poalej Syjon-Lewica była liczniejsza. W latach 1930 – 1932 liczyła około 300 członków. Wśród wybitniejszych działaczy i aktywistów niewątpliwie wybijały się takie postacie jak: Aron Dawid Hipszman, Rywa Frucht, Boruch Bekier, Moszko Berensztajn, Jakub Bekier, Szulim Goldbaum, Moszko Bekier, Zysel Korenfeld, Szloma Mandelbaum. Podstawę organizacyjną partii stanowiły żydowskie związki zawodowe. Jako jedyna z partii żydowskich posiadała własny organ prasowy – tygodnik „*Chełmer Folksblat*” („*Chełmska Gazeta Ludowa*”).¹²⁰

Kolejną lewicową partią żydowską, która miała swoje komórki w Chełmie i w powiecie chełmskim, był „Ogólno Żydowski Związek Robotniczy” znany powszechnie jako Bund.¹²¹ Miała ona całkowicie charakter asymilatorski. Działacze Bundu dążyli do uzyskania szerokiej autonomii dla Żydów i równouprawnienia dla mniejszości narodowych, wprowadzenia języka żydowskiego do urzędów państwowych. W kwestiach narodowych, wprowadzenia języka żydowskiego do urzędów państwowych. W kwestiach robotniczych wysuwali hasła całkowicie zgodne z postulatami polskiego ruchu socjalistycznego. Pod wpływem Bundu znajdowała się znaczna część żydowskich związków zawodowych oraz Centralna Żydowska Organizacja Szkolna (Centrale Jidisze Szul Organizacja- CISZO).¹²²

Partia ta istniała w Chełmie jeszcze w czasie zaborów. Początkowo liczna, z czasem zaczęła tracić swoje wpływy i znaczenie. Wpłynęło na to m.in. odejście jego sympatyków i części członków do Poalej Syjon Lewicy oraz powstałej w 1932 roku Ogólno Żydowskiej Partii Pracy. Organizacja Bundowska liczyła wtedy już tylko 32 członków, z czego w samym Chełmie było ich 22. Lider Bundu, Hersz Fruchtgarten, był z ramienia swojej partii kilkakrotnie radnym miejskim. Do znaczących członków i aktywistów tej partii należeli m.in.: Szmuel Zygielbojm i dr Fensterblojm.¹²³

Znaczącą siłą w środowisku żydowskim mieszkańców Chełma i powiatu chełmskiego była w/w. Ogólno Żydowska Partia Pracy. Stanowiła ona ekspozyturę KPP. Powstała w wyniku dokonanego w 1932 roku rozłamu w chełmskiej organizacji Poalej Syjon Lewicy. W Zarządzie OŻPP znaleźli się: Sruł Kupfer – przewodniczący, Rywka Bergman – sekretarz, Jankiel Feldman – skarbnik oraz Sara Liberman i Szloma Szapiro jako członkowie. Partia ta działała dość aktywnie wśród związków zawodowych (np. w Związku Zawodowym Drukarzy w Chełmie posiadała 100% wpływów). Liczba jej członków wahała się w granicach od 130 do 150

¹¹⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 170, s. 247; sygn. 458, s. 74; Sz. Waserman, Chełm. [w] Księga..., dz. cyt., s. 78.

¹²⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 455, s. 14, 152-153; H. Szyszler, Żydowska prasa w Chełmie. [w] Księga..., dz. cyt., s. s. 118; Sz. Szargiel, Opowieść o Żydowskiej Partii Robotniczej Poalej-Syjon (Lewica) w Chełmie. [w] Księga..., dz. cyt.; Sz. Waserman, Chełm..., dz. cyt., s. 79-80.

¹²¹ Skrót ten pochodzi od ostatniego członu pełnej nazwy partii: „Algemeiner Jidyszer Arbiter Bund”. Patrz: Encyklopedia Historii Polski..., dz. cyt., s. 85-86.

¹²² APL, UWL, WSP, sygn. 460; Sz. Waserman, Chełm..., dz. cyt., s. 76; N. Winik, Bund i jego praca socjalno-rewolucyjna. [w] Księga..., dz. cyt.; St. Mauersberg, Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918-1939. Wrocław 1968, s. 161-162.

¹²³ Tamże.

osób. W lipcu 1934 roku, ze względu na swój rewolucyjny charakter, została przez władze polskie uznana za nielegalną i uległa rozwiązaniu.¹²⁴

Oprócz w/w. partii i ugrupowań politycznych, wśród chełmskiej społeczności żydowskiej „znaczącą siłą stała się partia komunistyczna”.¹²⁵

V - 6b. Życie polityczne i społeczne mniejszości ukraińskiej w Chełmie i regionie

W okresie międzywojennym na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, wśród mniejszości ukraińskiej występowało wiele różnorodnych kierunków politycznych. Znajdowało to swoje odbicie także w Chełmie oraz na Ziemi Chełmskiej.

Pierwszą organizacją ukraińską, powstałą jeszcze w 1919 roku i mającą charakter bardziej społeczny niż polityczny, było Towarzystwo Dobroczynności „Ridna Chata”. Zajmowało się ono przede wszystkim działalnością charytatywną, kulturalną, oświatową i wychowawczą, chociaż jej członkowie reprezentowali różnorodne poglądy polityczne. Została ona dwukrotnie rozwiązana: pierwszy raz w 1921 roku i drugi raz (ostatecznie) – w 1930 roku. Głównym inicjatorem „Ridnej Chaty” i jej animatorem był mieszkaniec Chełma Antoni Wasyńczuk.¹²⁶

Praktycznie pierwsze ukraińskie organizacje i partie polityczne zaczynają powstawać w końcu 1922 roku, kiedy było już wiadomo, że państwo polskie już okrzepło i należy szukać dla siebie miejsca w jego strukturach. Jedną z tych partii była Partia Komunistyczna Zachodniej Ukrainy (KPZU), która stanowiła autonomiczną część Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (KPRP), a później – Komunistycznej Partii Polski (KPP).¹²⁷

Kolejnym ugrupowaniem politycznym Ukraińców na Ziemi Chełmskiej było Ukraińskie Socjalistyczne Objednanie Selanskij Sojuz (w skrócie Sel-Sojuz) utworzone na przestrzeni kilku miesięcy (od marca do sierpnia) 1924 roku. W Chełmie pierwszy zjazd powiatowy (w praktyce założycielski) odbył się 17 sierpnia 1924 roku. Przyjęto wtedy program partii oraz wytyczne działań na przyszłość. Celem głównym miało być „zniesienie ustroju kapitalistycznego i wprowadzenie ustroju socjalistycznego [...] metodami walki odpowiednimi do sytuacji politycznej w danym momencie”.¹²⁸ Organem prasowym było, redagowane przez Pawła Wasyńczuka, pismo „Nasze Żyttia”. Oprócz niego głównymi aktywistami partii byli m.in.: Stefan Makówka, Andrzej Bratuń oraz Maksym Czuczma.

10 października 1926 roku we Lwowie grupa Sel-Sojuzu, w porozumieniu z działającą w Polsce lewicową partią ukraińską „Wola Ludu”, powołała do życia nową organizację partyjną „Ukraińskie Selansko-Robotnicze Zjednoczenie” (w skrócie Sel-Rob). Była to typowa „przybudówka” KPZU, która działała wśród coraz bardziej radykalizującej się ludności ukraińskiej. W marcu 1927 roku opublikowany został zwięzły program Sel-Rebu. Był on powtórzeniem postulatów obu organizacji,

¹²⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 2329, s. 10; sygn. 2330, s. 38; sygn. 2331, s. 9; E. Horoch, *Komunistyczna...*, dz. cyt., s. 161.

¹²⁵ Sz. Waserman, *Chełm...*, dz. cyt., 76. Bliżej na temat żydowskich członków KPP i KPZU napisano w podrozdziale V-5 niniejszej monografii.

¹²⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 2317, s. 18-19; APL, *Ridna Chata* (dalej: RCh), sygn. 3; „*Ziemia Lubelska*” 1919, nr 411, s.2; nr 412, s. 2; G. Kuprianowicz, *Ukraińskie życie kulturalno-oświatowe i ekonomiczne na Chełszczyźnie i południowym Podlasiu w latach 1918-1926*. [w] „*Rocznik Chełmski*” 1995, t. 1, s. 171-177; St. Dubaj, Antoni Wasyńczuk (1885-1935). *Chełmianin, działacz pogranicza polsko-ukraińskiego*. [w] „*Rocznik Chełmski*”..., dz. cyt., s. 248; M. Szumiło, *Działalność Antoniego Wasyńczuka w ukraińskim życiu narodowym na Ziemi Chełmskiej i Podlasiu w latach 1918-1922*. [w] „*Rocznik...*”, dz. cyt., t. V, 1999, s. 174, 183, 188.

¹²⁷ O KPZU szerzej napisano w podrozdziale V-5 niniejszego opracowania.

¹²⁸ J. Radziejowski, *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929. Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków 1976, s. 49.

które go tworzyły: „Woli Ludu” i „Sel-Sojuza”. Główni działacze Sel-Robu to m.in.: M. Czuczmań, Jan Fedoruk, Adrian Seniuk, Stefan Wołyniec, Sergiusz Kozicki, Mikołaj Cham i Koryło Walnyckij. Ze względu na wykroczenia antypaństwowe i polityczne władze polskie wydały wkrótce zakaz działalności i dokonały urzędowego rozwiązania tej partii.¹²⁹

Wcześniej jednak niż Sel-Rob połączyły się w jedną partię o nazwie „Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne” (w skrócie UNDO) dwie ukraińskie organizacje: „Ukraińska Ludowa Partia Pracy” (UNTP) i „Ukraińska Partia Pracy Narodowej” (UPNR). Do UNDO weszła także grupa posłów i senatorów ukraińskich, którzy chcieli współpracować z Polakami.¹³⁰ Była to partia, która w trudnych wrześniowych dniach 1939 roku wykazała pełną lojalność wobec państwa polskiego. Tak było również w Chełmie i na Ziemi Chełmskiej.

Na przełomie stycznia i lutego 1929 roku powstała w Wiedniu skrajna organizacja ukraińska o nazwie „Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów”. Postawiła sobie ona za zadanie „odzyskanie, budowę, obronę i powiększenie niezależnego, zjednoczonego ukraińskiego państwa narodowego”. Znalazła sobie ta organizacja wielu zwolenników, szczególnie wśród młodzieży ukraińskiej, która pragnęła walczyć „o samostijnu Ukrainu”. Przejawy tej wrogiej wobec Polaków postawy znalazły swoje odbicie we wrześniu 1939 roku.¹³¹

Ogólnie należy jednak stwierdzić, że wszystkie te partie i organizacje polityczne nie miały zbyt wielkich możliwości działania. Ludność ukraińska w Chełmie i na terenach nadbużańskich zajęta była bardziej codzienną troską o byt i przeżycie w jakich takich warunkach niż ideałami wysuwanymi przez ugrupowania polityczne. Te ostatnie stanowiły cel działań „elementu napływowego z Małopolski Wschodniej oraz części duchowieństwa prawosławnego” – głosiło sprawozdanie przygotowane przez Urząd Wojewódzki w Lublinie dla Departamentu I Politycznego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych¹³², a starosta chełmski donosił (w marcu 1936 roku): „Dotychczasowe obserwacje nie stwierdziły na terenie powiatu chełmskiego jakichkolwiek konkretnych przejawów działalności politycznej organizacji politycznych ukraińskich”.¹³³

V – 6c. Życie polityczne innych mniejszości narodowych

Stosunkowo mało aktywną, pod względem politycznym, grupą mniejszości narodowej na terenie Chełma i Ziemi Chełmskiej stanowili w okresie międzywojennym Niemcy. W latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych nie posiadali oni żadnych partii politycznych. Starali się lojalnie wykonywać swoje obowiązki obywatelskie wobec państwa polskiego. W czasie wyborów do władz państwowych (Sejm, Senat) oraz samorządowych głosowali przeważnie na listy mniejszości narodowych, bądź też na te partie, których program był im z różnych względów najbliższy. Pewne zmiany przyniosły ostatnie lata istnienia II Rzeczypospolitej (szczególnie po dojściu Hitlera do władzy w Niemczech). Koloniści niemieccy stali się – jak pisze Zygmunt Mańkowski – „obiektem szczególnego zainteresowania dywersji hitlerow-

¹²⁹ Tamże, s. 112; tenże, Geneza partii Selrob. [w] „Z pola walki”, 1966, nr 2, s. 47-70; APL, UWL, WSP, sygn.169; sygn. 429, s. 89; sygn. 443, s. 6; sygn. 445.

¹³⁰ APL, UWL, WSP, sygn. 454; M. Papierzyńska-Turek, Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926. Kraków 1979, s. 54-60.

¹³¹ Szerzej na ten temat (o zbrojnych wystąpieniach ukraińskich wobec Polaków) patrz: P. Kiernikowski, Wrzesień 1939 roku na ziemi chełmskiej. [w] „Rocznik Chełmski”, 1998, t. IV, s. 113-144.

¹³² APL, UWL, WSP, sygn. 452.

¹³³ APL, UWL, WSP, sygn. 1719, s. 21.

skiej [...] Od 1933 roku niemieckie ośrodki dywersyjne podjęły próbę podporządkowania tej mniejszości „niemieckiej racji stanu”. Organizowały one komórki (Ostgruppen) tzw. Deutscher Volksverband – DVV (Niemiecki Związek Ludowy) [...] zrzeszające ogółem ok. 3 tyś. osób [...]”.¹³⁴ Użyto je po wybuchu wojny do działań dywersyjnych. Głównym przywódcą DVV na Ziemi Chełmskiej stał się od roku 1937 Juliusz Lindner.¹³⁵

Również aktywności politycznej nie wykazywała małeńka mniejszość rosyjska. Skupiała się ona jedynie na akcjach kulturalnych i charytatywnych. Pod względem politycznym była przez cały okres międzywojenny całkowicie bierna i lojalna wobec państwa polskiego.

V- 7. Inne organizacje i ugrupowania

W okresie przedwojennym w Chełmie i na Ziemi Chełmskiej działało szereg organizacji i ugrupowań środowiskowych (młodzieżowych, kombatanckich i społecznych), które oficjalnie odżegnywały się od polityki i realizowały jedynie swoje statutowe zadania. Wśród nich przodującą rolę odgrywało harcerstwo /skauting/, które należało na wspomnianym terenie do najstarszych stowarzyszeń i skupiało praktycznie wszystkie pokolenia (dzieci, młodzież, dorośli).

V – 7a. Harcerstwo (skauting)

Pierwszą drużyną, która powstała w Chełmie jeszcze w 1915 roku, była I Chełmska Drużyna Harcerska im. ks. Józefa Poniatowskiego. Była to drużyna koedukacyjna. Powołał ją i był jej pierwszym drużynowym nauczyciel Chełmskiej Szkoły Filologicznej Ludwik Zajączkiewicz. Ze względu na duży napływ młodzieży szkolnej do drużyny, została ona, w 1916 roku, podzielona na dwie odrębne drużyny: męską i żeńską.¹³⁶ W latach następnych powstawały kolejne drużyny męskie: II Drużyna Harcerska im. Józefa Piłsudskiego (1918 r.)¹³⁷, III Drużyna Harcerska im. Jana Kilińskiego (1921 r.), IV Drużyna Harcerska im. Adama Mickiewicza (1924r.)¹³⁸, V Drużyna Harcerska im. Kazimierza Pułaskiego (1921 r.), VI Drużyna Harcerska im. Ks. Stanisława Konarskiego (1923 r.), VII Drużyna Harcerska im. Andrzeja Mał-

¹³⁴ APL, UWL, WSP, sygn. 162; sygn. 499, s. 5-7; Z. Mańkowski, Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. Lublin 1982, s. 26; J. Doroszewski, Życie oświatowe i kulturalne na Lubelszczyźnie w latach II Rzeczypospolitej. Lublin 1995, s. 152-156.

¹³⁵ J. Doroszewski, Życie..., dz. cyt., s. 154.

¹³⁶ Księga pamiątkowa 25-lecia Harcerstwa w Lubelszczyźnie. Wspomnienia i dokumenty 1911-1936. Lublin 1936, s. 42; W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 198-199; B. Zimmer, Harcerskie środowiska Lubelszczyzny 1911-1939. Zarys historyczny. Lublin 1991, s. 57; tenże, Harcerstwo Ziemi Chełmskiej. Zarys historyczny 1915-1950. Chełm 1984, s. 9, 16. Maszynopis w zbiorach Ch. B. Publ. w Chełmie; K. Jarzembowski, L. Kuprianowicz, Lubelszczyzna. [w] „Harcerstwo”, wrzesień 1989, nr 9, s. 41.

¹³⁷ Jak podał B. Zimmer (patrz: Harcerskie środowiska, dz. cyt., Suplement, s. 1; także: Harcerstwo Ziemi..., dz. cyt., s. 21, przypis 1), imię to męska II Drużyna Harcerska nosiła do 1937 roku. W latach następnych (aż do II wojny światowej) jej patronem był gen. Gustaw Orlicz-Dreszer.

¹³⁸ Inne dane na temat tej drużyny podał A. Winiarz (patrz: Związek Harcerstwa Polskiego na Lubelszczyźnie 1918-1939. Lublin 1994, s. 136). Według niego drużyna powstała już w 1920 roku i nosiła imię gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. Z kolei B. Zimmer (patrz: Harcerstwo Ziemi..., dz. cyt., s. 23, przypis 1) zaprzeczał tej tezie i twierdził, iż jest to z całą pewnością pomyłka.

kowskiego (1923 r.)¹³⁹ oraz VIII Drużyna Harcerska przy Szkole Powszechnej im. Tadeusza Kościuszki.¹⁴⁰

Oprócz w/w. drużyn męskich istniały w Chełmie także drużyny żeńskie. Oto one (według kolejności powstawania): I Drużyna Harcerska im. Emilii Plater (1916 – 1917)¹⁴¹, II Drużyna Harcerska im. Klementyny Hoffmanowej (1922 r.)¹⁴², III Drużyna Harcerska im. Pauliny Maciejowskiej (1923 r.), IV Drużyna Harcerska przy Szkole Powszechnej im. ks. Grzegorza Piramowicza (1924 r.), V Drużyna Harcerska im. Klementyny Hoffmanowej, VI Drużyna Harcerska im. Marii Piłsudskiej (1929 r.) oraz VII Drużyna Harcerska przy Szkole Powszechnej im. Adama Mickiewicza (1930 r.).¹⁴³

Wszystkie te drużyny skupione były w hufcach jako wyższych jednostkach organizacyjnych harcerstwa. Na czele hufca męskiego (istniejącego od 1918 r.) stali: Jan Szczawiej, Tadeusz Dąbrowski, Bronisław Głowacki, Eugeniusz Legaj, Władysław Donigielewicz, Aleksander Sarkisow, Jerzy Kruszewski, Jan Łęcki, Witold Zimmer i Marian Pilarski.¹⁴⁴ Hufcem żeńskim (powstałym w połowie lat dwudziestych) kierowały kolejno: Jadwiga Kubicka, Zofia Chrzanowska, Zofia Kruszewska, Waleria Szrejterowa (Śreniawska), Jadwiga Ciszewska, Urszula Niewiadomska, Maria Rutkowska, Weronika Lasocka (Barszczyńska) i Maria Szelażek.¹⁴⁵ ZHP to organizacja wielopokoleniowa, dlatego też należały do niego (oprócz młodzieży) także dzieci oraz osoby dorosłe. Dzieci skupione były w drużynach wychowawczych. W Chełmie pierwsza taka drużyna powstała jeszcze w 1923 roku. Jej drużynowym został Aleksander Prociuk.¹⁴⁶ W dalszych latach powstawały kolejne drużyny prowadzone zarówno przez harcerki, jak też i przez harcerzy. Wśród drużynowych wychowawczych wyróżniały się m.in. takie osoby jak Janina Zachariaszówna, Dutkiewiczówna i E.Kluczykówna. Utworzono także w Komendzie Hufca stanowisko namiestnika wychowawczego, który koordynował na jej terenie wszelkie sprawy związane z tymi najmłodszymi członkami ZHP. W 1936 roku w Chełmie został nim Roman Germata.¹⁴⁷ Dorośli pełnili funkcje instruktorskie, bądź też skupiali się w Kołach Przyjaciół Harcerstwa (KPH). Koła te tworzone przy poszczególnych drużynach. Na terenie Chełma najbardziej aktywnymi działaczami KPH byli m.in.: Jan Wyrembelski, Wacław Stępiński, Feliks Moyseowicz, Stanisław Raszuł, Jan Aftanas, płk (późniejszy gene-

¹³⁹ B. Zimmer (patrz: *Harcerskie środowiska...*, dz. cyt., s. 63) twierdził, że ta drużyna miała za patrona także ks. Grzegorza Piramowicza. Zaprzeczył tej tezie w/w. A. Winiarz, który jednoznacznie określił, że jej patronem był zawsze Andrzej Małkowski.

¹⁴⁰ B. Zimmer (patrz: *Harcerskie środowiska...*, dz. cyt., s. 63) podał, że z braku drużynowego w 1935 roku władze harcerskie rozwiązały tę drużynę.

¹⁴¹ Wyłoniła się ona z koedukacyjnej drużyny skautowej (harcerskiej) istniejącej w Chełmie od 1915 roku. Patrz: *W Dwudziestą...*, dz. cyt., s. 199, 201; B. Zimmer, *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 66; tenże, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 16.

¹⁴² B. Zimmer (patrz: *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 68) podał, że „pod koniec lat dwudziestych drużyna zmieniła swoją patronkę. Została nią Jadwiga Tajszerska”. Potwierdził to także A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 164.

¹⁴³ *Księga...*, dz. cyt., s. 115; A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 141; B. Zimmer, *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 69-70; tenże, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 215.

¹⁴⁴ AAN, ZHP, sygn. 388, k. 187; sygn. 2601, k. 15-16; „*Gość*”, 1922, nr 1, s. 7; B. Zimmer, *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 63-66; tenże, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 63, 66, 216; A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 34, K. Jarzembowski, L. Kuprianowicz, *Lubelszczyzna...*, dz. cyt., s. 44.

¹⁴⁵ AAN, ZHP, sygn. 2022, k. 14; sygn. 2052, k. 17; A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 95-97; B. Zimmer, *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 70; tenże, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 218-219; K. Jarzembowski, L. Kuprianowicz, *Lubelszczyzna...*, dz. cyt., s. 46.

¹⁴⁶ AAN, ZHP, sygn. 1323, k. 253; „*Gość*”, 1923, nr 8-9, s. 15; A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 82.

¹⁴⁷ AAN, ZHP, sygn. 1277, 119-120; A. Winiarz, *Związek...*, dz. cyt., s. 85; *W Dwudziestą...*, dz. cyt., s. 200, 202-203; B. Zimmer, *Harcerskie...*, dz. cyt., s. 58, *Suplement*, s. 2.

rał) Bruno Olbrycht, Stanisław Zwierzyński, Helena Zajdlerowa i dowódca 7 Pułku Piechoty Legionów - płk Władysław Muzyka.¹⁴⁸

Harcerze brali bardzo często aktywny udział w życiu społecznym miasta. Spośród wielu akcji należy wymienić m.in.: ogromny wkład w przygotowanie i zabezpieczenie manifestacji patriotycznej w dniu 3 maja 1918 roku; czynny udział w rozbrajaniu Austriaków w dniach 2-4 listopada 1918 roku. W pierwszych tygodniach po wyzwoleniu, spod jarzma zaborów, pełnili na terenie Chełma służbę wartowniczą i porządkową. W okresie „wojny 20-roku” wielu harcerzy chełmskich wstąpiło do wojska i wzięło czynny udział w walkach frontowych z Armią Czerwoną; pozostali pełnili rolę gońców oraz służbę wartowniczą. Harcerze i harcerki opiekowali się także dziećmi i młodzieżą z tzw. marginesu społecznego; brali udział w powitaniu jednostek wojskowych (7 Pułku Piechoty Legionów i 2 Pułku Artylerii Ciężkiej), które, po skończonej wojnie z Rosją Radziecką, przybyły do Chełma pełnić służbę garnizonową; witali też różnego rodzaju osobistości państwowe odwiedzające Chełm (np. Józef Piłsudski, prezydenci: Stanisław Wojciechowski i Ignacy Mościcki), itp.¹⁴⁹

Harcerstwo na terenie miasta prowadziło także swoją pracę organizacyjną. Odbywali zbiórki. Organizowali zajęcia z topografii, musztry, kartografii, ratownictwa, obrony przeciwgazowej oraz różnego rodzaju kursy dla zastępowych, drużynowych i instruktorów. Aby zdobyć środki finansowe niezbędne dla zaspokojenia potrzeb, harcerze i harcerki „chwyтали się” każdej pracy zarobkowej np. introligatorskiej, zdobniczej, fryzjerskiej itp. Redagowali i wydawali szereg okolicznościowych jednodniówek¹⁵⁰ oraz gazetek.¹⁵¹ Organizowali wiele obozów, biwaków¹⁵² oraz wycieczek.¹⁵³ Chełmscy harcerze i harcerki uczestniczyli też w szeregu zlotach: chorągwiowych, ogólnopolskich i międzynarodowych.¹⁵⁴ W ostatnich latach istnienia II Rzeczypospolitej włączyli się aktywnie w zbiórkę pieniędzy na Ligę Obrony Po-

¹⁴⁸ AAN, ZHP, sygn. 690, k. 2-3; APLOCh, Akta rodziny Zajdlerów (dalej: ArZ), bez sygnatury, legitymacja nr 41 wystawiona na nazwisko: Helena Zajdlerowa; W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 201; A. Winiarz, Związek..., dz. cyt., s. 127-131; B. Zimmer, Harcerstwo..., dz. cyt., s. 50-55; tenże, Harcerskie..., dz. cyt., s. 58-66.

¹⁴⁹ APL, UWL, WSP, sygn. 881; „Rocznik Strzelecki”. Warszawa 1933, s. 385-386; W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 36, 199, 232-233; W. Ambroziewicz, Moja..., dz. cyt., s. 190-191, 206-219; Księga Pamiątkowa Czarniecczyków, t. III, Chełm 2000, s. 22-45, 147.

¹⁵⁰ Np. „Czuwaj” czy „W Kręgu Dwójki”. Patrz: L. J. Okoń. 55 lat harcerstwa chełmskiego. [w] „Ziemia Chełmska”. Jednodniówka. Chełm, wrzesień 1969, s. 13.

¹⁵¹ Np. „Gość”, „Łazik Obozowy”, „Nasz Hufiec” czy „Ognisko”. Patrz: A. Winiarz, Bibliografia pracy harcerskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918-1939. [w] „Harcerstwo”, 1987, nr 11-12, s. 37-41.

¹⁵² Np. w Sawinie, w okolicach Zaleszczyk, w Kumowej Dolinie k/Chełma, w Wilczym Przełazie nad Bugiem, w Okunince, w Sobiborze, w Zwierzyńcu, w Anielówce k/ Siekierzyniec, w Piwnicznej nad Popradem, w Trokach, w Zakopanem, w okolicach Krzemieńca, w Węgierskiej Górze k/ Żywca, w Lidzbarku, w Wierchowinach k/Krasnegostawu, w Lubomlu, w Wygodzie na Huculsczyźnie, w Polanach k/Iwonicza. Patrz: W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 200-203; B. Zimmer, Harcerskie..., dz. cyt., s. 58-62; tenże, Harcerstwo..., dz. cyt., s. 12-26.

¹⁵³ Np. do Krakowa, Częstochowy, Poznania, Warszawy, Lwowa, Wilna, Krynicy, Puław, Kazimierza, Wieliczki, Sandomierza, Zakopanego, po Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim, do Czechosłowacji, do Rumunii. Patrz: jak w przypisie 151.

¹⁵⁴ Np. w 1922 roku – Zlot Chorągwi Lubelskiej w Chełmie, w 924 roku-Narodowy Zlot Harcerzy w Warszawie, w 1929 roku – Narodowy Zlot Harcerzy w Poznaniu, w 1931 roku – Zlot Skautów Słowiańskich w Pradze (czeskiej), w 1935 roku – Narodowy Zlot Harcerzy z okazji 25-lecia ZHP w Spale, w 1937 roku na Międzynarodowym Zlocie Harcerskim „Jamboree” w Holandii był druh Marian Pilarski. Patrz: AAN, ZHP, sygn. 374, 949, 970, 1152; Księga..., dz. cyt., s. 110, 122, 126-127, 130; A. Winiarz, Związek..., dz. cyt., s. 59, 61-62, 65-66; B. Zimmer, Harcerstwo..., dz. cyt., 79-80, 83, 88; tenże, Harcerskie..., dz. cyt., s. 59, 62, 68-69; J. Wnuk, R. Tomczyk, Harcerska dola. [w] „Nasza Szkoła Techniczna”. Jednodniówka. Chełm, czerwiec 1969, s. 21.

wietrznej i Przeciwigazowej (LOPP), Fundusz Obrony Morskiej (FOM) i Fundusz Obrony Narodowej (FON). Kupowali także karabiny maszynowe, które wręczali Wojsku Polskiemu (konkretnie 7 PPLeg.) podczas specjalnych uroczystości patriotyczno – religijnych. A kiedy wybuchła wojna, wzięli udział w kampanii wrześniowej (w ramach II rzutu 7 PPLeg.) oraz, po klęsce wrześniowej, podjęli pracę konspiracyjną.¹⁵⁵

Oprócz harcerzy polskich w Chełmie działały także drużyny żydowskie i ukraińskie. Te pierwsze powstały dopiero na początku lat trzydziestych. Stanowiły z reguły przybudówki partii i stronnictw politycznych, jak np. Hechaluc – Pionier była pod wpływem Syjonistów Ogólnych, „Gordonia” – Organizacji Syjonistycznej, „Haszomer Hadat” i Ceirej Mizrahi działały przy organizacji Mizrahi, natomiast Związek Harcerzy Żydów im. Józefa Trumpeldora (Brith Trumpeldor) – przy Organizacji Syjonistów – rewizjonistów.¹⁵⁶ Trudno jednoznacznie szerzej napisać na temat ich działalności (podobnie jak o ukraińskich Płastach) ponieważ brak jest miarodajnych źródeł. Że jednak istniały na terenie przedwojennego Chełma i powiatu chełmskiego oraz ziem nadbużańskich świadczą o tym m.in. także wypowiedzi starszych Chełmian.¹⁵⁷

V – 7b. Związki Zawodowe

Ważną rolę w życiu polityczno – społecznym w Chełmie w latach 1918 – 1939 odgrywały Związki Zawodowe. Skupiały one ludzi pracy według zasad branżowych. W mieście istniało wiele tego typu organizacji, a wśród nich m.in.:

1. Związek Nauczycielstwa Polskiego
2. Związek Zawodowy Robotników Tragarских;
3. Związek Zawodowy Pracowników Fryzjerskich;
4. Związek Zawodowy Pracowników Drewna;
5. Związek Zawodowy Pracowników Przemysłu Gastronomiczno-Hotelowego;
6. Związek Zawodowy Robotników Transportowych;
7. Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Spożywczego;
8. Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Odzieżowego;
9. Związek Zawodowy Robotników Budowlanych;
10. Związek Zawodowy Pracowników Drukarskich;
11. Związek Zawodowy Pracowników Miejskich;
12. Związek Zawodowy Pracowników Samorządu Terytorialnego;
13. Związek Zawodowy Kolejarzy.¹⁵⁸

¹⁵⁵ B. Zimmer, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 45; tenże, *Harcerstwo...*, dz. cyt., s. 169-170; tenże, *Harcerze chełmscy w dniach okupacji i zwycięstwa*. [w] *„Ziemia Chełmska”*. Jednodniówka. Chełm 1963, s. 15; L. J. Okoń, *55 lat...*, dz. cyt., s. 13; *„Pro Patria”* nr 7/8, lipiec/sierpień 1994, fotografia na okładce przedstawiająca scenę przekazywania przed katedrą Mariacką na Górcze, przez druha M. Pilarskiego płk. W. Muzyce – dowódcy 7 P.P.Leg., broni.

¹⁵⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 174, k. 306; sygn. 1715, k. 69, 73, 117, 148; sygn. 1716, k. 52, 62, 85, 86; sygn. 1717, k. 55, 61, 117; sygn. 1718, k. 20; sygn. 1719, k. 3.

¹⁵⁷ Informacje m. in. Tadeusza Ścibiora, Leokadii i Bronisława Niegardowskich, Marii i Edwarda Ospieszynskich, Romana Germaty, Henryka Dobrowolskiego, Jana Grzeli, Jana Puchowskiego. Patrz także: (bar), *Płastun znaczy harcerz* (Ukraińska Organizacja Skautowa „Płast”). [w] *„Dziennik Lubelski”* nr 34 z dn. 18 lutego 1993 roku, s. 7.

¹⁵⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 352, k. 53, 103; sygn. 455, k. 152-154; sygn. 2329, k. 98; *„Chełmski Kurier Ilustrowany”*, 1925, nr 39; „Sławko”, *Działalność Związku Nauczycielstwa Polskiego w okresie międzywojennym i w latach okupacji w powiecie chełmskim*. Maszynopis w zbiorach Oddziału ZNP w Chełmie; *Z przeszłości ZNP na Ziemi Chełmskiej 1918-1972*. Opracował: Józef Kusz. Rękopis w zbiorach Oddziału ZNP w Chełmie; *Zarys dziejów Związku Nauczycielstwa Polskiego na Lubelszczyźnie w latach 1918-1985*. Praca zbiorowa. Lublin 1988, s. 56; A, Rybak, *Ziemia...*, dz. cyt., s.

Związki Zawodowe broniły interesów nie tylko swoich członków, ale także i innych pracowników (jeżeli tylko zwrócili się do Związku o pomoc). Były także organizatorami różnego rodzaju form protestu przeciwko naruszaniu praw pracowniczych przez pracodawców.

Spośród wszystkich organizacji związkowych w Chełmie największa rola przypadła niewątpliwie Związkowi Nauczycielstwa Polskiego (powstałego w lipcu 1930 roku na bazie Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych i Związku Zawodowego Polskich Nauczycieli Szkół Średnich).¹⁵⁹ Jego początki w Chełmie i na Ziemi Chełmskiej sięgają jeszcze okresu I wojny światowej, kiedy to 24 kwietnia 1917 roku powołano w mieście Oddział Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych – organizacji jednoczącej nauczycieli szkół elementarnych z terenu b. Królestwa Polskiego (czyli całego zaboru rosyjskiego). W dwa lata później Zrzeszenie to połączyło się ze Związkiem Polskiego Nauczycielstwa Ludowego w Galicji w jeden Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Nauczycieli chełmskich reprezentował w Zarządzie tej organizacji Bolesław Wojnarowski. Prezesem Oddziału Powiatowego był do 1925 roku Władysław Głowacki, a następnie (aż do II wojny światowej) – Wincenty Zygmunt. Był on także członkiem Zarządu Okręgu ZNP w Lublinie, członkiem Zarządu Głównego ZNP w Warszawie oraz lustratorem okręgowym ZNP na powiat włodawski. Stanowisko wiceprezesa piastowali kolejno: Władysław Głowacki (był on także wieloletnim, bo aż do wojny, prezesem Ogniska ZNP w Chełmie), Władysław Kalita (był on także skarbnikiem Oddziału Powiatowego ZNP w Chełmie), Piotr Grochmalicki, Paweł Walczak i Roman Germata.¹⁶⁰

Dokładna liczba członków ZNP nie może być określona w chwili obecnej ze względu na duże luki w zachowanych do tej pory aktach przedwojennych oraz śmierć wielu bezpośrednich świadków wydarzeń. Szacunkowo jednak można stwierdzić, że do Związku należała duża część nauczycieli (z całą pewnością co najmniej 50% zatrudnionych w oświacie, jeśli nawet nie więcej). Do takiego szacunku upoważnia m.in. liczba nauczycieli strajkujących w powiecie chełmskim w 1937 roku w obronie zawieszonoego przez władze państwowe Zarządu Głównego ZNP w Warszawie. Jak podają wiarygodne źródła, w czasie „strajku nauczycielskiego w 1937 roku w powiecie chełmskim na 416 nauczycieli pracę przerwało 300” (stanowiło to 72,12% ogółu zatrudnionych), a przecież trzeba i należy stwierdzić, że nie każdy z nich należał do ZNP.¹⁶¹

Główne problemy organizacji związkowej w Chełmie i powiecie chełmskim to: walka o zachowanie jednolitego systemu szkolnego, kwestie lokalowe szkół, bezpłatne nauczanie na wszystkich szczeblach nauki, zwiększenie płatnych etatów nauczycielskich, oddzielenie spraw wyznaniowych od edukacji narodowej oraz obrona nauczycieli w stosunku do pracowników państwowych i prywatnych.¹⁶²

W ostatnich latach istnienia II Rzeczypospolitej nauczyciele (niezależnie od tego, czy należeli do ZNP, czy też nie należeli) włączyli się aktywnie w akcje patrio-

149; J. Krzywicki, Walka chełmskich związkowców. [w] „Tygodnik Chełmski”, nr 18 z dn. 4 maja 1985 r., s. 4-5.

¹⁵⁹ Wspomnienia Romana Germaty; Z przeszłości ZNP..., dz. cyt.; Zarys dziejów..., dz. cyt., s. 56.

¹⁶⁰ Wspomnienia R. Germaty; „Sławko”, Działalność..., dz. cyt., s. 1-2, 4-6; Zarys dziejów..., dz. cyt., s. 55, 57, 62, 69, 71, 78; Z przeszłości..., dz. cyt., s. 3, 8, 10-13.

¹⁶¹ Podobnie jest i dzisiaj. Są placówki szkolne, gdzie ogromna większość pracowników (w tym także kadra pedagogiczna) należy do ZNP, ale są i takie, gdzie znikoma ilość pracujących jest członkami tego związku zawodowego. Dane dotyczące ilości strajkujących zawarte są m. in. w takich pozycjach jak: „Sławko”, Działalność..., dz. cyt., Działalność Związku..., dz. cyt., Zarys dziejów..., dz. cyt. oraz wspomina o tym R. Germata. Patrz także: J. Krzywicki, Walka..., dz. cyt., s. 4.

¹⁶² Tamże.

tyczno-religijne, mające na celu dobrojenie armii. Wpłacali dobrowolne składki na LOPP, FOM czy FON. Przygotowywali się do wojny, a gdy ona wybuchła, stanęli w pierwszych szeregach obrońców. Tak było w całym kraju. Tak też było w Chełmie i w całym powiecie chełmskim. Wielu z nich zapłaciło za to najwyższą cenę, cenę swego życia.¹⁶³

V – 7c. Związki kombatanckie

W Chełmie, w okresie lat 1918 – 1939, (chyba jak nigdzie więcej) doniosłą rolę w życiu polityczno-społecznym odgrywały organizacje skupiające b. bojowników o wolność Polski. Członkowie tych stowarzyszeń, skupieni w Federacji Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (FPZOO), zajmowali niejednokrotnie ważne funkcje i stanowiska w mieście i powiecie.¹⁶⁴ W jej skład, od samego początku (tj. od 1928 roku), wchodziły takie organizacje jak: 1/ Związek Oficerów Rezerwy (ZOR); 2/ Związek Podoficerów Rezerwy (ZPR); 3/ Związek Legionistów Polskich (ZLP); 4/ Polska Organizacja Wolności (POW); 5/ Związek Inwalidów Wojennych RP (ZIW); 6/ Związek Osadników Wojskowych (ZOW); 7/ Stowarzyszenie Rezerwistów i byłych Wojskowych RP (SR); 8/ Związek Strzelecki (ZS); 9/ Związek Kaniowczyków i Żeligowczyków (ZKiŻ) oraz – od 1934 roku – 10/ Związek byłych Ochootników Armii Polskiej (ZbOAP).¹⁶⁵ Federacja powstała w 1928 roku i od razu poczęła odgrywać doniosłą rolę w kampanii wyborczej BBWR. Wyrazem tego może być rezolucja podjęta na wojewódzkim zjeździe delegatów FPZOO w Lublinie z dnia 21 września 1930 roku, wyrażająca pełne poparcie dla „przedstawicieli Narodu, którzy Kraj i Naród poprowadzą w myśl wielkich haseł i idei Twórcy Niepodległości Marszałka Józefa Piłsudskiego [...]”.¹⁶⁶ Podobne stanowisko zajęto w innych powiatach, m.in. w Chełmie, gdzie w tydzień później (28 września 1930 roku) – z inicjatywy Zarządu Powiatowego FPZOO – „odbyło się wspólne posiedzenie przedstawicieli miejscowych organizacji kombatanckich, przy udziale 20 osób. Powołano Komitet Wyborczy [...]”¹⁶⁷, w skład którego weszli m.in. Władysław Zajdler i Adolf Schön (jako reprezentanci ZLP), Ludwik Kochański (prezes Koła ZIW), Jan Pocięcha (prezes Oddziału ZOW) i Jan Stefański (prezes Koła ZPR). Ponadto J. Stefańskiego i L. Kochańskiego zobowiązano do ściślejszej współpracy z Radą Powiatową BBWR, □□[...] by praca była prowadzona celowo i skutecznie [...]”. Równie aktywny udział wzięto w wyborach parlamentarnych w 1935 roku.¹⁶⁸

¹⁶³ Np. nauczyciel I Liceum i Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego w Chełmie Franciszek Krakiewicz był we wrześniu 1939 roku członkiem dowództwa obrony Chełma i zginął w walce partyzanckiej w Lasach Strzeleckich; nauczyciel Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego i Liceum Pedagogicznego w Chełmie Zenon Waśniewski był komendantem miejskim ZWZ-AK w Chełmie, za tę działalność został aresztowany przez Niemców, przeszedł gehennę Zamku lubelskiego oraz obozów koncentracyjnych i zmarł z wycieńczenia w kwietniu 1945 roku w Bergen-Belsen; swoją postawę patriotyczną przypłacili życiem m. in. tacy nauczyciele jak: Wincenty Zygmunt, Władysław Głowacki, Władysław Kalita, Maria Wirska, Jerzy Stępniewski, Jan Szybowicz, ks. Stanisław Cieślik, ks. Dominik Surowski, Tadeusz Pyzik i in.

¹⁶⁴ Np. Franciszek Pawlak i Stefan Umiński (prezes FPZOO) zajmowali stanowiska wiceprezydentów miasta Chełma. Patrz: APLOCh, AmCh, Federacja Polskich Związków Obrońców Ojczyzny (dalej: FPZOO) sygn. 1962. Korespondencja z Zarządzeniem Głównym i Zarządzeniem Okręgowym Zarządu Oddziału Związku b. Ochootników Armii Polskiej w Chełmie 1935-1939.

¹⁶⁵ APL, UWL, WSP, sygn. 2059, k. 134; sygn. 2348, k. 32-33; APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1958

¹⁶⁶ APL, UWL, WSP, sygn. 1881, k. 43-44; sygn. 2438, k. 17-18; R. Kotowski, Udział organizacji byłych wojskowych w kampanii wyborczej Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem do Sejmu i Senatu w 1830 roku w województwie lubelskim. [w] „*Res Historica*” Józef Piłsudski i Piłsudczycy. Red. Nauk. Zbigniew Zaporowski, Lublin 1999, z. 8, s. 142-143.

¹⁶⁷ R. Kotowski, Udział..., dz. cyt., s. 143.

Innym poważnym celem organizacji kombatanckich była opieka nad swoimi członkami oraz udzielenie im poparcia w staraniach o utrzymanie pracy. Ten ostatni punkt był skrupulatnie przestrzegany szczególnie w działalności ZbOAP, którego Oddział powołano w Chełmie w dniu 23 września 1934 roku. Prezesami Zarządu tej organizacji byli kolejno: Jan Hetmański, Stanisław Kurek, Ryszard Rudziński, Stanisław Koziół i Stefan Umiński. Stan ilościowy członków Związku wahał się w granicach od 80 do 221 osób.¹⁶⁹

Ostatnie wielkie akcje polskich związków kombatanckich związane były m.in. z protestem „przeciwko prześladowaniu Polaków zamieszkałych w Czechosłowacji”¹⁷⁰, z zajęciem przez Polskę w 1938 roku Śląska Cieszyńskiego (tzw. Zaolzia)¹⁷¹ oraz z narastającym zagrożeniem niepodległości państwa polskiego ze strony hitlerowskiej III Rzeszy.¹⁷²

Spośród mniejszości narodowych tylko Żydzi powołali dwie organizacje kombatanckie. Były to: 1/ Stowarzyszenie Rezerwistów i Byłych Wojskowych im. Zewa Żabotyńskiego (Brith Hachajał) powołane w czerwcu 1933 roku i grupujące 37 rezerwistów; 2/ Związek Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski, założony w październiku 1935 roku. Siedziba Oddziału tegoż Związku mieściła się w Chełmie przy ul. Podwalnej 5, a do głównych jego działaczy należeli m.in. dr Henryk Zajfen, Eugeniusz Fajgenbaum, Natan Peck, dr Ludwik Gelbard, M. Terenbaum oraz Salomon Fiszbout.¹⁷³

Wszystkie te organizacje i stowarzyszenia (zarówno polskie jak i inne) uległy rozwiązaniu lub zawiesiły swoją działalność w wyniku wybuchu wojny oraz okupacji ziem polskich.

V – 7d. Polski Czerwony Krzyż

¹⁶⁸ APL, UWL, WSP, sygn. 2059, k. 148; „Ziemia Lubelska”, 1930, nr 230, s. 1; nr 293, s. 2; R. Kottowski, *Udział...*, dz. cyt., s. 143.

¹⁶⁹ APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1957. Stefan Umiński został także wiceprzewodniczącym Komisji Rewizyjnej Lubelskiego Okręgu Zw. b. Och. A. P. oraz przewodniczył obradom Dorocznego Walnego Zjazdu Okręgowego Delegatów tej organizacji odbytego w dniu 7 sierpnia 1939 roku w Lublinie. Patrz: APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1956. Okólniki Zarządu Okręgowego Zw. b. Och. A. P. 1938-1939.

¹⁷⁰ APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1957; „Kronika Nadbużańska” nr 42 z dn. 13 października 1935 roku, s. 2.

¹⁷¹ Na Nadzwyczajnym Zebraniu Zw. b. Och. A. P., odbytym w dniu 25 września 1938 roku uchwalono i wysłano do Warszawy następującą depezę:

„Marszałek Śmigły-Rydz!

Warszawa

Zebrani na Nadzwyczajnym Walnym Zebraniu byli Ochotnicy Armii Polskiej Oddziału Chełm meldują posłusznie swoją natychmiastową gotowość wymarszu za Olzę. Oczekują Rozkazu.

Za Walne Zebranie Prezydium”

Ponadto do poszczególnych Kół wysłano apel o następującej treści:

„Koledzy

Jak ongiś scementowani stanęliśmy do wytyczenia obecnych granic Rzeczypospolitej, tak dziś, gdy tego chwila dziejowa wymaga stajemy pod Rozkazem Naczelnego Wodza i Władz Naszego Związku.

Rozkaz Zarządu Głównego oraz uchwaloną w dn. 25 b. m. rezolucję przesyłamy Kolegom do wiadomości i zastosowania się.

Ochotnikom cześć!”

Patrz: APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1957; sygn. 1960. Informacje z życia Chełmskiego Oddziału Zw. b. Och. A. P. 1938-1939.

¹⁷² APLOCh, AmCh, FPZOO, sygn. 1955. Okólniki Zarządu Głównego Zw. b. Och. A. P. 1939. Rozkaz nr 8/39; sygn. 1957; sygn. 1960.

¹⁷³ APL, UWL, WSP, sygn. 1148, k. 1; sygn. 1716, k. 72. Żydzi chełmscy. Oprac. Redakcji [w] „Kamena” nr 4, 1990, s. 38.

Doniosłą rolę odgrywał w Chełmie w okresie międzywojennym Polski Czerwony Krzyż. Organizacja ta działała przede wszystkim w środowisku wojskowym oraz w szkolnym. Skupiała w swoich szeregach zarówno dzieci jak też młodzież i dorosłych. Oficjalnie została założona w mieście 20 stycznia 1922 r. W składzie pierwszego Zarządu Oddziału PCK w Chełmie znaleźli się: dr Wacław Majewski – przewodniczący, dr Stefania Młodowska – Lipska – zastępca przewodniczącego, Janina Pełczanka – sekretarz, Stanisław Rubinson – skarbnik i Frąckiewicz jako członek Zarządu. Wkrótce wiceprzewodniczącym (po śmierci dr S. Młodowskiej – Lipskiej) został Frąckiewicz, a na członka Zarządu dokoptowano Zofię Kubicką. W latach późniejszych stanowisko prezesa piastował m.in. dr płk Bogumił Łada, sekretarza – dr Teofil Gniazdowski, a wśród członków Zarządu był także dr Emanuel Wilenko.¹⁷⁴

Liczba członków stale rosła i już po roku liczyła: „członków rzeczywistych – 1.049; członków wspierających – 7; członków dożywotnich – 19. Razem – 1.075.”¹⁷⁵

Do głównych prac PCK w Chełmie należała m.in. współpraca z Komitetem Pomocy Repatriantom (była to jego pierwsza poważna praca¹⁷⁶), szeroka akcja propagandowa na rzecz higieny osobistej, czystości miast i wsi, poprawa warunków sanitarnych i zdrowotnych, odczyty oraz przeprowadzanie (w ramach tzw. Tygodnia Czerwonego Krzyża) kwesty wśród mieszkańców nie tylko Chełma ale także całego powiatu chełmskiego. Już pierwsza tego typu impreza pozwoliła na zebranie w sumie 1.102.276 marek polskich. Ponadto staraniem członków i aktywistów PCK zorganizowano w Chełmie ambulatorium skupiające 3 przychodnie: przeciw- gruźliczą, przeciwweneryczną i okulistyczną. Organizowano także kursy Sióstr Pogotowia Sanitarnego PCK. Do 1933 roku przeszkolono na tego rodzaju kursach ok. 200 osób. Utworzono również dwie etatowe drużyny ratownicze, których zadaniem miało być niesienie pomocy ludności cywilnej w razie ataku gazowego.¹⁷⁷

Jednym z pierwszych szkolnych kół PCK było założone na początku 1922 roku (z inicjatywy dr S. Młodowskiej – Lipskiej – siostry dr Jadwigi Młodowskiej dyrektorki Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Chełmie) Koło Młodzieży PCK.¹⁷⁸ Pracowało ono w 12 sekcjach: lekarskiej, humanitarnej, opieki nad grobami¹⁷⁹, dochodowej, fotograficznej, ogrodniczej, korespondencyjnej, fryzjerskiej, robót, opieki nad ptakami, porządkowej i higienicznej. Nad pracą w poszczególnych sekcjach czuwał Zarząd Koła, który zbierał się regularnie w pierwszą środę każdego miesiąca. Funkcję prezesek Koła pełniły m.in. następujące uczennice ze starszych kursów: Janina Cicha, Jadwiga Lichnowska, Waleria Zientalówna i Helena Jałosińska. Oznaką członkiń Koła był znaczek „Przyjaciółka”, a „motorem” działania „Prawa Czerwonokrzyżanki”.¹⁸⁰

¹⁷⁴ „Wieści Chełmskie” nr 8 z 18 lutego 1923 r., s. 7; nr 11 z dn. 11 lipca 1923 r., s. 8; „Kronika Nadbużańska” nr 4 z dn. 4 czerwca 1933 r., s. 4, 5.

¹⁷⁵ „Wieści Chełmskie” nr 8 z dn. 18 lutego 1923 roku, s. 7.

¹⁷⁶ Tamże.

¹⁷⁷ Tamże; „Kronika Nadbużańska” nr 4 z dn. 4 czerwca 1933 roku, s. 5.

¹⁷⁸ „Wieści Chełmskie” nr 4 z dn. 21 stycznia 1923 roku, s. 6; nr 8 z dn. 18 lutego 1923 roku, s. 6-7; „Seminarzystka”. Jednodniówka Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Chełmie „wydana z racji dziesięciolecia szkoły 1919^{ix} 1929, s. 8-13.

¹⁷⁹ Sekcja ta dbała o ład i porządek na grobach poległych żołnierzy pochowanych w ogrodzie szkolnym oraz na grobach uczennic Seminarium, które zmarły w trakcie pobytu w szkole. Patr: *Seminarzystka* „...”, dz. cyt., s. 9.

¹⁸⁰ Tamże, s. 8-13. Oto tekst tych Praw:

„1/ Miłuj bliźniego.

2/ Siej radość.

3/ Bądź gotową w każdej chwili do przysługi i pomocy.

Koło PCK powstało również w I Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym im. Stefana Czarnieckiego. Fakt ten miał miejsce w 1932 roku. Opiekunką była Teresa Śliwowska – członek Zarządu Oddziału PCK w Chełmie.¹⁸¹

Kultura osobista, życzliwy stosunek do otoczenia charakteryzował młodzież czerwonokrzyską – podkreślała Zofia Farbiszewska, która przed wojną opiekowała się Szkolnym Kołem PCK w II Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym im. Królowej Jadwigi w Chełmie.¹⁸² Ogółem, w końcu 1936 roku do PCK należało 17% młodzieży szkolnej.¹⁸³

Polski Czerwony Krzyż był jedyną polską organizacją, która podjęła legalną, czynną działalność w okresie okupacji niemieckiej. Wynikało to z głębokiej humanitarnej ideologii tego stowarzyszenia, która towarzyszyła jej założycielom od samego początku istnienia idei czerwonokrzyskiej.

V – 7 e. Organizacje turystyczno – krajoznawcze

Wśród wielu różnych organizacji i stowarzyszeń działał w Chełmie także Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (obecnie Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze). Jego początki związane są z osobą doktora Edwarda Łuczakowskiego. Po usilnych staraniach z jego strony otwarto w Chełmie w dniu 28 kwietnia 1910 roku chełmski Oddział tej organizacji złożony wyłącznie z miejscowych Polaków (co było ewenementem wobec wzmoczonych wysiłków rusyfikacyjnych ze strony biskupa prawosławnego Eulogiusza i jego popleczników). Ożywioną działalność PTK przerwała wojna i dopiero odzyskanie przez Polskę niepodległości umożliwiło reaktywowanie tej organizacji. Dokonano tego w 1918 roku.¹⁸⁴

Towarzystwo opierało swoje działania głównie na pracy młodzieży szkolnej. Na tej niwie pracy społecznej wyróżniał się zdecydowanie od innych nauczyciel Gimnazjum Państwowego im. Stefana Czarnieckiego w Chełmie Kazimierz Janczykowski, który powołał w tej placówce oświatowej w 1925 roku Koło Krajoznawcze i Ludoznawcze (przekształcone następnie w Szkolne Koło Krajoznawcze im. Wincetego Pola). Razem z członkami tego Koła przemierzył on wzdłuż i wszerz całe Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie. Efektem tej penetracji było zbadanie i opisanie 69 jezior znajdujących się na tym terenie oraz wyznaczenie wielu szlaków turystycznych po Ziemi Chełmskiej. K. Janczykowski napisał wtedy także pierwszy przewodnik turystyczny chełmski pt. „Szlak wędrówek po powiecie chełmskim”.¹⁸⁵

4/ Staraj się ulżyć wszelkiej niedoli.

5/ Wzbudź uczucia przyjaźni.

6/ Daj do szczęścia dzieci na całym świecie!”

¹⁸¹ W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 207.

¹⁸² APLOCh, Polski Czerwony Krzyż w Hrubieszowie (dalej: PCKH), sygn. 2, 4, 14, 15, 17, 19, 21; APLOCh, Inspektorat Szkolny w Chełmie (dalej: ISzCh), sygn. 638; J. Tarantowicz, PCK. [w] „Tygodnik Chełmski” nr 19 z dn. 9 maja 1981, s. 7.

¹⁸³ APLOCh, Rada Szkolna Miejska w Chełmie (dalej: RSMCh), sygn. 3. Protokoły konferencji rejonowych 1932-1936. Protokół nr 15 z dn. 5 grudnia 1936 r.

¹⁸⁴ Referat Jana A. Paszkiewicza wygłoszony 28 kwietnia 2000 roku podczas Regionalnej Sesji Krajoznawczej z okazji 90-lecia ruchu turystyczno-krajoznawczego na Ziemi Chełmskiej. [w] „Pro Patria” nr 3, grudzień 2000, s. 12-15; J. Tworek, Przewodnictwo turystyczne na Ziemi Chełmskiej. Chełm 1987, s. 3; „Pagóry”. Jednodniówka ZO PTTK im. Kazimierza Janczykowskiego w Chełmie 1910-28 IV 1985. Chełm 1985, s. 7-8, 10, 18-19, 30; W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 220-221; K. Prożogo, Chełmski lekarz-społecznik i regionalista. [w] „Pro Patria” nr 3, marzec 1995, s. 24-25.

¹⁸⁵ A...B...C...o Kazimierzu Janczykowskim. [w] „Kochany Janczar”. Wydawnictwo upamiętniające nadanie imienia Kazimierza Janczykowskiego Szkole Podstawowej nr 6 w Chełmie w 25 rocznicę jej utworzenia. Chełm październik 1986, s. 3; T. Kossowska, Mój ojciec-nauczyciel i przyjaciel. [w] „Kochany...”, dz. cyt., s. 6; St. Skibiński, Moje wspomnienia o Kazimierzu Janczykowskim. [w] „Ziemia Chełmska”, wrzesień 1972, s. 26-27; K. A. Jaworski, Koniec seansu. Lublin 1972, s. 336;

Wcześniej jednak chełmski Oddział PTK musiał podupaść, ponieważ w 1929 roku doszło do jego ponownego reaktywowania. „W 27 osobowym gronie entuzjastów krajoznawstwa i regionalistów znaleźli się m.in. starosta Bronisław Bagiński, sędzia Tadeusz Kozerski i prof. Kazimierz Janczykowski. Jednym z dwóch zastępców E. Łuczowskiego został wówczas wspaniały dyrektor gimnazjum Wiktor Ambroziewicz [...]”¹⁸⁶

Wybuch wojny spowodował ponowne przerwanie działalności tej, tak bardzo zasłużonej dla chełmskiego krajoznawstwa i turystyki, organizacji.

V – 7f. Organizacje i kluby sportowe

Dużą rolę w życiu społeczno – politycznym miasta odgrywały organizacje i kluby sportowe. Propagowały one szeroko pojętą kulturę fizyczną i działały praktycznie wśród wszystkich warstw pokoleniowych i narodowościowych Chełma.

Młodzież szkolna skupiona była (w powołanym w 1934 roku, z inicjatywy nauczyciela wychowania fizycznego w Seminarium Nauczycielskim Męskim Bolesława Kruczka¹⁸⁷) w Międzyszkolnym Klubie Sportowym (MKS). Opracowano wtedy program, który przewidywał perspektywy rozwoju sportu szkolnego na najbliższe lata. Bazowano też na osiągnięciach i doświadczeniach dwóch Szkolnych Kół Sportowych: „Zdrów” i „Czarniecczycy”. Do głównych działaczy sportu szkolnego należeli (oprócz B.Kruczka) m.in. Józef Maź i Kazimierz Janczykowski, którzy głosili i praktycznie wcielali w życie ideę, że „wychowanie fizyczne to podstawa zdrowia, to w ściślejszym znaczeniu tego słowa ćwiczenia cielesne mające na celu harmonijny rozwój ciała i duszy w kierunku zdrowia, piękna i siły [...]”. Wiele aktywności wykazali również (szczególnie w latach 1935 – 1939), w dziedzinie sportu szkolnego, tacy nauczyciele jak m.in.: Maria Fortuńska-Dziemiankowa, Franciszek Krakiewicz, Julia Hagłówna, Maria Patrynowa, Janina Chojnacka-Maciejewska i Zofia Aleksandrowiczowa.¹⁸⁸

Wiele też znaczył w Chełmie sportowy ruch robotniczy, a szczególnie siła oddziaływania pracowników kolei. Wiązało się to z faktem, iż do miasta miała być przeniesiona z Radomia Wschodnia Dyrekcja Kolei Państwowych. W związku z tym rozpoczęto na szeroką skalę i z szerokim rozmachem budowę osiedla przeznaczonego wyłącznie dla kolejarzy. Zadbano także o formy rozwoju kultury fizycznej. Jedną

tenże, Wspomnienie. [w] „*Kamena*”, 1972, nr 11, s. 3; W Dwudziestą..., dz. cyt., s. 220-221; W. Kozłowski, Kazimierz Paweł Janczykowski nauczyciel i tropiciel przeszłości Chełmszczyzny. Szkic biograficzny. [w] *Księga Pamiątkowa Czarniecczyków. Historia-Sylwetki-Wspomnienia*. Chełm 1995, s. 83-85; Wł. Matysiak, Turystyka chełmska i jej 70-lecie. [w] „*Kurier Lubelski*”, 1980, nr 228, s. 2; L. J. Okoń, Profesor owiany legendą. [w] *Kartki wdzięcznej pamięci 1915-1985*. Chełm 1985, s. 7; K. Janczykowski, „Czarniecczycy” – pionierzy. [w] „*Ziemia Chełmska*”, wrzesień 1962, s. 5-7; „*Pagóry*”..., dz. cyt., s. 19; Szkoła Podstawowa nr 6 w Chełmie im. Kazimierza Janczykowskiego. Wydawnictwo Jubileuszowe upamiętniające 35-lecie istnienia Szkoły. Chełm 1997, s. 7-8, 14.

¹⁸⁶ Referat J. A. Paszkiewicza..., dz. cyt., s. 13; J. Tworek, Przewodnictwo..., dz. cyt., s. 3.

¹⁸⁷ Bolesław Kruczek zmienił w 1936 roku nazwisko na „Wirski” i pod takim właśnie jest znany powszechnie w Chełmie. Został także patronem Szkoły Podstawowej nr 8 w Chełmie oraz jednej z ulic chełmskich. Patr.: M. R. Ciejpa-Sajkowicz, życie i działalność Bolesława Zygmunta Wirskiego. Chełm 1975. Maszynopis w zbiorach Chełmskiej Biblioteki Publicznej w Chełmie; W. Kozłowski, Bolesław Zygmunt Kruczek-Wirski (1900-1972). [w] „*Rocznik Chełmski*”, 1999, t. V, s. 4569-463; M. R. Ciejpa-Sajkowicz, St. Łopuszański, O życiu i działalności społeczno-zawodowej Bolesława Zygmunta Wirskiego (6 II 1900 – 29 VII 1972). Wspomnienia współpracowników współpracowników wychowanków z okazji nadania Szkole Podstawowej nr 8 i ulicy w Chełmie Jego imienia. Chełm, 6-7 października 1989 r., s. 7, 13.

¹⁸⁸ APLOCh, ISzCh, sygn. 112, 192. Akta osobowe nauczycieli; W. Kozłowski, Dzieje kultury fizycznej na Ziemi Chełmskiej. Historia-Fakty-Wspomnienia. Chełm 1994, s. 21-22; (j.g), Wczoraj i dziś szkolnego sportu. [w] „*Tygodnik Chełmski*” nr 48 z dn. 26 listopada 1983 r., s. 9.

z nich było utworzenie organizacji paramilitarnej – Kolejowego Przynależenia Wojskowego (KPW) – 1923 roku. Prowadziła ona oprócz ćwiczeń sensu stricte militarnych, także różnego rodzaju działania mające na celu podnoszenie sprawności fizycznej swoich członków. Coroczna rywalizacja między poszczególnymi drużynami i sekcjami KPW „doprowadziła do powołania w 1929 roku Klubu Sportowego Związku Zawodowego Kolejarzy – Kolejowego Przynależenia Wojskowego „KPW – Chełm” [...]. Był to pierwszy robotniczy klub sportowy [...]” w Chełmie i na Ziemi Chełmskiej.¹⁸⁹ Klub ten posiadał następujące sekcje: piłki nożnej, strzelecką, lekkiej atletyki, piłki siatkowej i koszykowej, narciarską, łyżwiarską, hokeja na lodzie, tenisa stołowego i ziemnego oraz gier świetlicowych. Do najlepszych jego zawodników należeli m.in.: Jan Grzela, Jan Puchowski, Anna Izdebska, Janina Maziarz, Zygmunt Lechman, Edward Górecki, Władysław Sadowski, Franciszek Skiba, Jan Kraczkowski, Stanisław Kociuba, Mieczysław Bombol, Mieczysław Mazurek, Zygmunt Berezecki i Mieczysław Dobrowolski.¹⁹⁰

W Chełmie istniał też Wojskowy Klub Sportowy, którego praca związana była ze stacjonowaniem na terenie miasta dwóch jednostek wojskowych: 7 Pułku Piechoty Legionów (7 PPLeg.) i 2 Pułku Artylerii Ciężkiej (2 PAC). Oba pułki zasłużyły się bardzo dla miasta, stąd też chełmskie władze miejskie obdarzyły je honorowym obywatelstwem.¹⁹¹ Każdy z dowódców tychże jednostek doceniał znaczenie rozwoju fizycznego swoich podwładnych, dlatego też popierał działalność WKS-u (powstałego jeszcze w 1920 roku). Klub ten posiadał następujące sekcje: szermierki, hippiki, lekkiej atletyki, piłki nożnej, narciarstwa oraz tenisa ziemnego. Władze klubowe, oprócz organizacji imprez sportowych, udostępniały bardzo często swoje obiekty wraz z sędziami i obsługą dla szerokiej publiczności.¹⁹²

Z mniejszości narodowych tylko Żydzi zajęli się rozwojem tej części życia społecznego. Jak podają różnorodne źródła oraz wspominają starsi Chełmianie, ta największa grupa ludnościowa przedwojennego Chełma utworzyła szereg klubów i organizacji sportowych. Wśród nich największe znaczenie posiadały: Robotnicze Stowarzyszenie Sportowe „Płomień”, Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Makkabi”, Robotnicze Stowarzyszenie Wychowania Fizycznego „Gwiazda” (Stern), Żydowski Klub Sportowy „Warta” (Szomrija) oraz Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Zar”. Propagowały one różnego rodzaju dyscypliny sportowe jak np.: piłka nożna, szachy, tenis stołowy, koszykówka, siatkówka, boks, brydż sportowy oraz gry świetlicowe. Organizowano różnorodne ćwiczenia oraz zawody, np. w 1927 roku „Makkabi” urządziło tzw. Bieg Okrężny na trasie 4 km. Zwyciężył wtedy polski biegacz Władysław Woszczewski a drugi był Samuel Ickiewicz. Wśród działaczy i sportowców żydowskich tego okresu należy wyróżnić takie postacie jak m.in.: Lazar Lederman (prezes ZTGS „Makkabi”), Szponer, Cimerman, Rappówna, Mechun, Szporer.¹⁹³

Reasumując rozważania dotyczące życia polityczno-społecznego w przedwojennym Chełmie, należy jednoznacznie podkreślić, że miasto stanowiło pod tym

¹⁸⁹ W. Kozłowski, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 48-49; wspomnienia Jana Puchowskiego.

¹⁹⁰ W. Kozłowski, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 57-58; wspomnienia Jana Grzeli i Henryka Dobrowolskiego.

¹⁹¹ APLOCh, AmCh, sygn. 585. Nadanie obywatelstwa honorowego dla 7 PPLeg. i 2 PAC-u 1938 r.; A. Przychodzka i A. Rybak, *Chełm lat 1918-1939 w dokumentach życia społecznego*. Katalog wystawy zorganizowanej przez Wojewódzką Bibliotekę Publiczną w Chełmie w dniach 9-30 września 1992 roku z okazji 600-lecia lokacji Chełma na prawie niemieckim. Chełm 1992, s. 4, 11.

¹⁹² „*W dzień Święta Pułkowego*”. *Jednodniówka 7 PPLeg.* Chełm 1924, s. 7; W. Kozłowski, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 59-60; wspomnienia Jana Puchowskiego.

¹⁹³ APL, UWL, WSP, sygn. 171, k. 175; sygn. 1166, k. 26; sygn. 1715, k. 149; sygn. 1716, k. 104; sygn. 1719, k. 27; W. Kozłowski, *Dzieje...*, dz. cyt., s. 59; wspomnienia Mariana Malca, Edwarda Ospieszńskiego, Leokadii Niegardowskiej i Jana Grzeli.

względem znaczący ośrodek w województwie lubelskim i nie ustępowało wiele mieszkańcom innych części II Rzeczypospolitej. Wybuch II wojny światowej oraz okupacja niemiecka położyły kres bujnemu (jak na owe czasy) rozwojowi tych gałęzi życia politycznego i społecznego różnorodnej społeczności chełmskiej.